

GHENDTSCHÉ·TYDINGHEN

Tweemaandelijks Tijdschrift van de Heemkundige en
Historische Kring Gent vzw

50e jaargang - nr. 2

maart - april 2021

Afgiftekantoor: 9000 Gent 1
Erkenning: P 2A 6154
Afzender: Goudstraat 12 - 9000 Gent
Verschijnt niet in juli en augustus

GHENDTSCHÉ TYDINGHEN

Tweemaandelijks tijdschrift van de Heemkundige en Historische Kring
Gent vzw

50e jaargang nr. 2

maart - april 2021

Inhoud

- **Luc Devriese - Adrien Brysse** - *Graficus-Architect Lieven Cruyl en zijn Gents werk (1662-1684) Deel 3. Gezicht op oostelijk Gent in 1678: tussen Vijfwindgaten, Keizer- en Sint-Lievenspoort* 82
- **Marc Hanson** - *Het katholieke Schipperswerk in Gent (eind 19de eeuw-1978). Deel 1. Moeizame start aan de Posternestraat en Oude-Houtlei* 94
- **Jan Steeman** - *Ontslag in 1878 van Jean Pierre Hofman, ingenieur-directeur van de stadswerken Gent* 106
- **Herbert De Vleeschouwer** - *Het Rasphuis aan de Coupure (1775 –1935) ‘correctiehuis’ en centrale gevangenis. Deel 1. Product van de Verlichting onder Vilain XIII (1773-1829)* 119
- **Marc Hanson** - *De Gentse ‘Hollandse’ citadel in internationale context. Deel 2. Bouw loopt niet van een leien dakje* 131
- **Jozef Clauwaert†** - *Dramatische gebeurtenissen op ‘t Seleskest en de Muide tijdens de Duitse bezetting en de bevrijding (1941-1944)* 145
- **Franklin Tombeur** - *Het Wit Paard, café chantant in de Kammerstraat* 150
- **Jozef Vermeulen†** - *De Gentse Mont Blanc, alias Blandijnberg* 154
- *Lezers aan het woord* 157

Auteursrichtlijnen

Om in aanmerking te komen voor publicatie moeten de bijdragen voldoen aan de richtlijnen voor auteurs. Om deze te raadplegen: zoek op het internet naar Ghendtsche Tydinghen auteursrichtlijnen of zend een mailtje naar g.t@telenet.be

GRAFICUS - ARCHITECT LIEVEN CRUYL EN ZIJN GENTS WERK (1662-1684)

Gezicht op oostelijk Gent in 1678: tussen Vijfwindgaten, Keizer- en Sint-Lievenspoort

Luc Devriese - Adrien Brysse

In dit derde deel over het werk van Lieven Cruyl gaat de aandacht opnieuw naar zijn opmerkelijk stadsgezicht, uit 1678. De zeer goed weergegeven wijk 't Zand, tussen de Vijfwindgaten en de Keizers- en Sint-Lievenspoort, worden in dit artikel geïllustreerd en nader beschreven. Jammer genoeg bleef 'Oostelijk Gent 1678' begraven in Parijse archieven en is het werk bij ons niet of nauwelijks bekend. De omstandigheden waarin dit documentair zeer interessante werk in de vergetelheid geraakte, worden kort beschreven en er wordt voor gepleit daar iets aan te doen, bijvoorbeeld in het STAM, het museum voor Gentse stadsgeschiedenis.

'Up't Zandt'

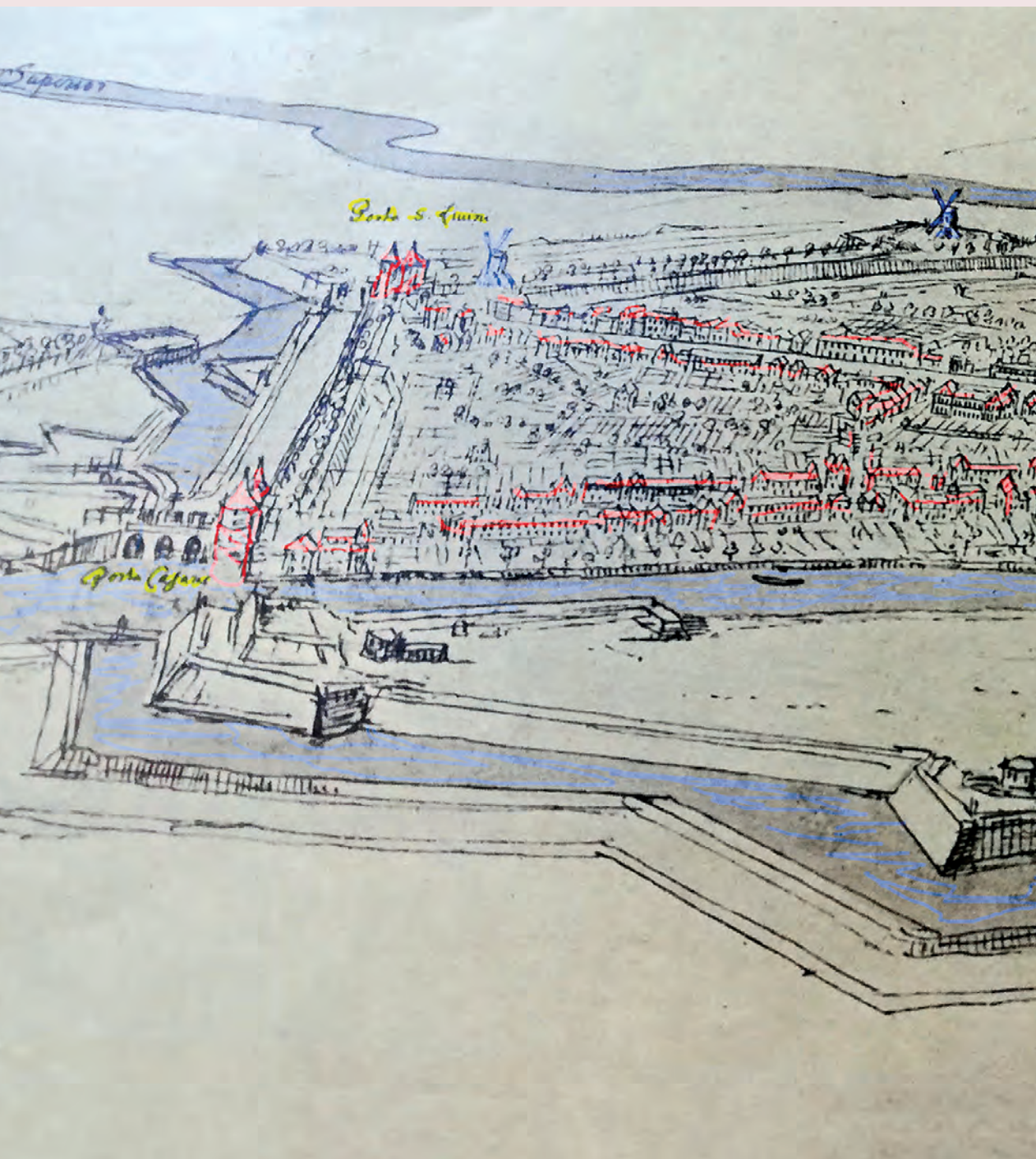
Een flink eind weg van de Muide, helemaal in het zuiden van de versterkte stad, ligt een tweede zone die op 'Oostelijk Gent 1678' heel goed proportioneel weergegeven is. De daar gelegen wijk 't Zand, kreeg in 2007 bij de oprichting van een 'Wijk aan zet groep' door actieve buurtbewoners abusievelijk de benaming 'Twee Poorten' opgespeld, naam afgeleid van de op de vesten gelegen Keizers- of Brusselsepoort en de Sint-Lievenspoort. Dat er op het noordelijke punt van hun wijk nog een derde poort lag bespreken we verderop.

In deze zone stroomt de Schelde Gent binnen bij Ter Platen. Bij Cruyl (afb. 1) zien we de waterloop doorheen de Muinkmeersen kronkelen, thans grotendeels ingenomen door het Albert I park of Zuidpark. Na het graven van de Muinkschelde verloor dit deel van de stroom sterk aan betekenis en eindigde in de jaren 1800 zijn bestaan roemloos als vervuild Oud Scheldeken (Van Wesemael, 1983).

De noordelijke grens van 't Zand (meer naar het stadscentrum dus) werd tot in de jaren 1300 gevormd door nog een derde poort. Aan beide zijden liep een stadsmuur die eindigde met twee ronde torens op de hoeken aan het Oude Scheldeken en het Klein Scheldeken (afb 2) In de korte tijd van haar bestaan werd ze in de stadsrekeningen naar haar ligging genoemd: 'Porte ten Wintgaten' (1325-1326) of 'de uterste poorte ter Oyen' (1330-1331). Ze was gebouwd bij heel belangrijke stuwten die veel langer bleven bestaan en de benaming Vijfwindgaten behielden, de naam van een straat tot op heden.

Afb. 2a. Links oostelijk gezicht op de stuw.
Vandaag in 2021 is dit alles al lang verdwenen.

Afb. 1. Up 't Zand: bijgekleurd fragment uit Cruyls 'Oostelijk Gent 1678'. Het nummer 15 rechts duidt het Begijnhof ter Hooie aan. Over de andere nummers: zie in de tekst. Rechts boven de Sint-Pietersabdij op de Blandijnberg. Boven links de (Opper)Schelde, kronkelend verder lopend doorheen de Muinkmeersen als zogenaamd Oud Scheldeken, met een gegraven afsplitsing, de Muinschelde (boven

rechts), en een verbinding met de Nederschelde, het Nieuw Scheldeken, waarover meer in de hoofdtekst. Net onder de bebouwing over de hele breedte: de Ne(d)erschelde. Helemaal onderaan de vestgracht met bastions, (ook) in blauw weergegeven met daarbinnen de onbewoonde Visserij en Binnenheirnis.

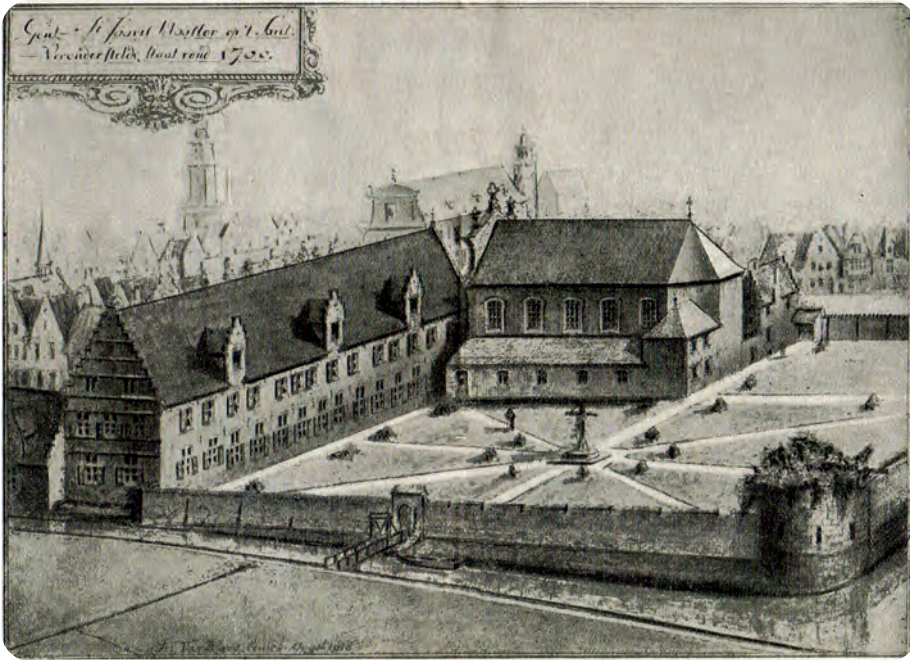
Afb. 2b. Rechts westelijk gezicht. Ook al lang verdwenen.

De bruggewelven over het water, gaten genoemd, zijn goed zichtbaar op ‘Oostelijk Gent 1678’. Het stuwcomplex was in de eerste plaats bedoeld om bij overstromingsgevaar zoveel mogelijk door de Opperschelde aangevoerd water te evacueren rechtstreeks naar de Neerschelde, nog vooraleer het stadscentrum bedreigd kon worden (Gelaude, 2018). Van het verval werd gebruik gemaakt om twee of drie watermolens te laten draaien. De stuwen waren regelbaar: de term windgat duidt op een overwelfde brugboog waaronder men een stuwdeur kon opwinden of neer laten (Devriese 2006 en 2007). Die Opper- Nederscheldeverbinding was dus meerdere eeuwen heel belangrijk. Na het verdwijnen van die functie werd de verbinding het Klein Scheldeken genoemd, maar op afb. 1 zie je dat het ‘Klein Scheldeken’ - negentiende-eeuwse naam - in 1678 helemaal niet klein was, wel kort.

Afb 3. Het Klein Scheldeken gezien vanaf de Vijwindgatenbrug richting O.L.V. Sint Pieterskerk (verz. Stadsarchief).

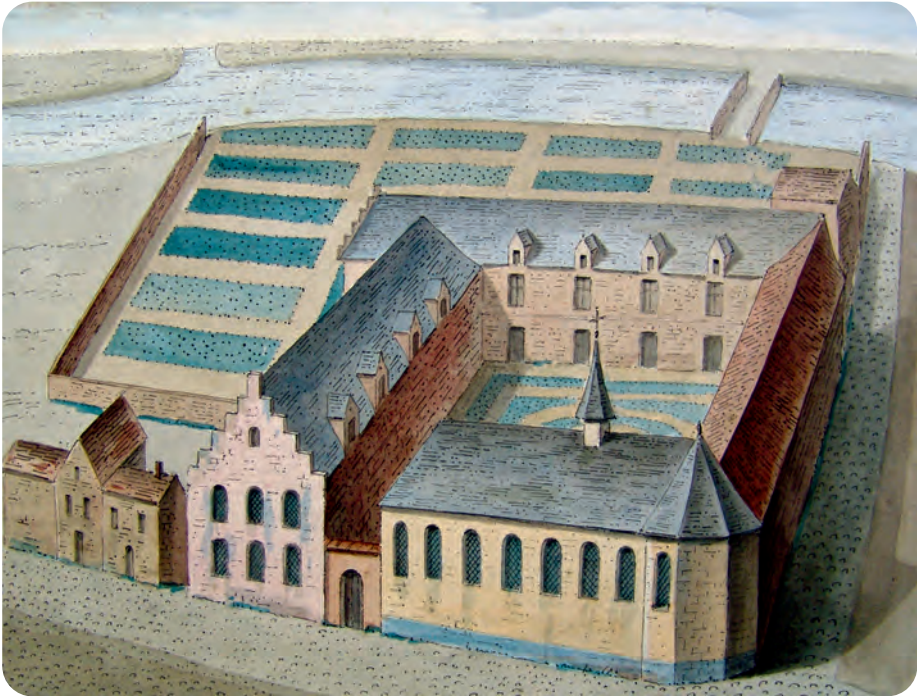
Rechts midden van de kaart prijkt nummer 15 boven het Sint-Jorisklooster (afb. 4), oorspronkelijk een onderkomen voor reizigers (hospitium, godshuis) dat op het einde van de Lange Violettestraat stond. Daar voorbij stond de Vijwindgatenpoort. Ze dateert van circa 1320 en gaf toegang tot een eerste van twee veertiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Ze kende geen lang strategisch bestaan. Tot nog toe neemt men algemeen aan dat de stad zowat een halve eeuw later opnieuw werd uitgebreid met het Zand en de heerlijkheid van Raveschoot. In 1378-1384 zou dan omheen dit geannexeerde gebied de Keizervest gegraven zijn.

Afb. 4. De veronderstelde staat van het Sint-Jorisklooster in 1700 zoals getekend in 1918.
Op de achtergrond zie je de begijnhofkerk Ter Hooie.

Links onderaan op het gezicht staat de Porta Caesari (Keizerpoort) aangeduid. In oudere teksten werd ze Sinte-Clarenpoort genoemd naar het Rijke-Klarenklooster dat op de Guldenmeers langs de Schelde was opgericht op grondgebied van wat later Gentbrugge genoemd werd. In 1540 beval Keizer Karel de afbraak ervan, maar het calvinistisch bewind (1577-1584) nam de Keizersvest in de grote stadsomwalling op, zoals goed te zien op het hier weergegeven fragment van Cruyls 'Oostelijk Gent 1678'. Begin 1578 besloot het calvinistische stadsbestuur de kloostergebouwen uit strategische overwegingen met de grond gelijk te maken.

Stilaan verdween de herinnering aan dat klooster buiten de poort. In 1613 werd het herbouwd binnen de stadsvesten op 't Zand (nr 13 op afb. 1) in de Sint-Lievenspoortstraat (afb. 5). De Gentenaars spraken van toen af, zoals nu nog steeds over de Keizerpoort. De naam Brusselse poort werd later even populair en dat zal wel te danken zijn aan de aanleg van de 'calseyde weg Gendt naer Brussel' of Brusselse steenweg in het jaar 1705.

Afb. 5. Het Rijke Klarenklooster in de Sint-Lievenspoortstraat met achteraan de loop van de Oude Schelde (verz. Stadsarchief)

De veste naar boven volgend komt men aan de Sint-Lievenspoort (afb. 6). De naam staat in verband met de heilige Livinus of Sint-Lieven, een van de meest populaire heiligen van Gent. De poort lag op de weg die de Gentse processiegangers volgden naar Sint-Lievens-Houtem en verder naar het zuiden van Oost-Vlaanderen: de streek van Zottegem en Geraardsbergen.

Op 'Oostelijk Gent 1678' is zeer goed te zien, hoe vanuit beide poorten twee lange straten vertrekken als in een gelijkbenige driehoek en samenkomen aan de Vijfwindgaten. Nagenoeg bij het kruispunt werd in 1613 aan de Sint-Lievenspoortstraat het nieuwe Sint-Claraklooster (nr. 13 op de kaart Cruyl en afb. 5) herbouwd.

Afb. 6. Sint-Lievenspoort in de tijd dat de ooit zwaar versterkte stadspoort enkel nog dienstdeed als tolpoort. Bemerkt het houten tolwachtershuisje tussen de twee poortopeningen. De brede was vooral bedoeld voor wagens en karren, de nauwe voor voetgangers (schilderij van Pieter de Noter in STAM, overgenomen uit Van Doorne, 1995)

Op afb. 7. zie je een majestueuze woning op de hoek van de Sint-Lievenspoortstraat met het doodlopende Sint-Clarastraatje, destijds uitmondend op het Klein Scheldeke. Daarin werd later brouwerij De Rockere en nu de koffiebranderij De Draak gevestigd. Aan de andere kant van het kruispunt, bij het begin van de Brusselsepoortstraat, stonden de gebouwen van het Pestlijdershuis uit 1672. In 1754 werd het complex verbouwd tot een ruiterskazerne. Tussen beide hoofdstraten lopen twee verbindingswegen, de Krevelstraat en de korte Ommegangstraat.

Afb. 7. Rechts voorbij het Sint-Clarastraatje de statige woning waar De Rockere een brouwerij had en vandaag een koffiebranderij gehuisvest is. (privé verz.)

‘Oostelijk Gent 1678’: waarom zo weinig gekend?

Aan het einde van dit verhaal proberen we uit te leggen hoe het komt dat dit voor Gent waardevolle stuk, gemaakt door een van zijn bijzonderste kunstenaars, zo weinig gekend is. In de eerste plaats was het werk van Cruyl niet bedoeld als kunstwerk of pronkstuk. Wellicht werd het enkel gebruikt door de onbekende, vermoedelijk militaire opdrachtgevers als visueel hulpmiddel, wanneer ze wilden uitleggen hoe die grote overwinning behaald werd door de legers van Louis le Grand (alles was groot en groots bij die meneer, vooral zijn ego).

Nadat de glorieuze inname van Gent al lang vergeten was, werd het Gezicht op Gent vermoedelijk aldoor bewaard in officiële Franse instellingen, zoals de Manufacture nationale des Gobelins in Parijs, de plek waar het in het begin van vorige eeuw aangetroffen werd. Het werk kon nog geëxposeerd worden in 1911 in de afdeling oude Vlaamse Kunst van de wereldtentoonstelling.

Het kwam aan het licht op een ongelukkig moment: aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. In 1914 publiceerde Paul Bergmans, toen hoofd van de universiteitsbibliotheek, een korte tekst daarover in het Bulletin van *de Gentse Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*. Daarin staat te lezen dat de plaatselijke Commissie van Monumenten het plan opvatte een fotografische reproductie te laten maken van het stuk. Hetgeen effectief gebeurde, ondanks de moeilijkheden die de opdracht met zich meebracht: het papier was toen al sterk aangetast. Bovendien waren de afmetingen (212cm lang, 42cm hoog) van dien aard dat er technische hulpmiddelen moesten worden gebruikt. Middels discrete retouches slaagde de fotograaf Malvaux erin ‘d’*établir des clichés superbes*’. Afdrukken aangevuld met het commentaar van Bergmans werden vermoedelijk in beperkte oplage gepubliceerd door de Commissie (Bergmans, 1915). Maar W.O. I kwam meer dan enkel wat roet in het eten gooien. De zorg om dit soort zaken werd verdrongen door belangrijker bezigheden. Proberen te overleven, bijvoorbeeld.

De publieksbekendheid van het Gezicht op Gent van Cruyl kwam die klap blijkbaar nooit te boven. Het originele plan bleef in Parijs. Bestaat het nog? Gelukkig bleven de foto’s en de reproducties door de Commissie van Monumenten bewaard. Een ervan konden we inkijken en fotograferen in de leeszaal van de UGent Boekentoren. Het hier in GT weer gegevene is dus een foto van een foto van een schets, die we bijgekleurd hebben. Misschien kan een restauratie - reconstructie gemaakt worden van ‘Oostelijk Gent 1678’ en kan die ten-

toongesteld worden in het STAM als aanvulling bij ‘Gent in 1534’, een van de pronkstukken van het stadsmuseum.

Met dank aan Frank Gelaude

Bibliografie

Bergmans, P. (1914). Cruyl, Lieven. Vue panoramique de Gand en 1678. In: *Bulletijn der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, jg. 22, p. 36-43.

Bergmans, P. (1915). *Panorama de Gand en 1678 par Lievin Cruyl*, Commission des Monuments de la ville de Gand, Gent. p. 1-3.

Devriese, L. (2006 en 2007). Stadsverdediging aan de Keizersbrug en de Sint-Lievenspoort. Een vergeten relict van het gebastonneerde Gent. Delen 1 en 2. In: *De Heraut*, jg. 41 nr. 4, p. 315 en jg. 42 nr. 1, p. 3-15.

Gelaude, F. (2018). *De vroege hydrografie van de stad Gent, een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent*. Onuitgegeven doctoraalscriptie, UAntwerpen, p. 139, 143, 248.

Neve, J.E. (1929). *Gand sous l'occupation par Louis XIV. 1678, 17 1-1706 et en 1708*. Gent, Claeys-Verheughe.

Van Doorne, G. (1995). *Gent schoon geprent*. Gent. Snoeck-Ducaju.

Van Wesemael, M. (1983). Neen, de Oude Schelde is niet altijd oud geweest. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 12, p. 186-214.

Ideaal corona-vrij eindejaarsgeschenk

Betaal een extra abonnement (20 euro).

Het volstaat bij de ‘mededeling’ de naam en het zendadres van de begunstigde aan te geven.

HET KATHOLIEKE SCHIPPERSWERK IN GENT (eind 19de eeuw-1978)

Deel 1. Moeizame start aan de Posteernestraat en Oude-Houtlei

Marc Hanson

Het na verwaarlozing en brandschade gerestaureerde dubbelgebouw aan Dok-Noord van rond 1900, bouwkundig erfgoed sinds 2009, is een stille getuige van het katholieke schipperswerk. Beide gebouwen (nummers 15 en 17) zijn ondertussen binnenin verbouwd tot privéwoningen. In vier afleveringen presenteert *Ghendtsche Tydinghen* de geschiedenis van dit ‘Werk’, waarover weinig gepubliceerd werd en dan nog verre van foutloos. Dit eerste deeltje schetst eerst de toestand van de binnenschippers in het waterwegenknooppunt Gent en vervolgt met de eerste jaren van het ‘werk’ onder de leiding van jezuieten bij hun eerste klooster aan de Posteernestraat en in het oude begijnhofje Poortakker aan de Oude Houtlei.

Inleiding

Wie even internet, zal snel iets te weten komen over de bouwgeschiedenis van dit Schippershuis annex kapel aan Dok-Noord (afb. 1), maar over het ontstaan en de evolutie van het Werk voor de Binnenschippers zal hij/zij op zijn honger blijven. In de Gentse historische literatuur en in vulgariserende publicaties wordt er slechts terloops iets over vermeld en vaak ook niet correct. Zo bijvoorbeeld dat de paters kapucijnen met dit werk begonnen. Daarom werd het tijd om in *Ghendtsche Tydinghen* de juiste toedracht uit de doeken te doen met het werk en de inzet van religieuzen en leken ten bate van een lange tijd marginaal gebleven groep in de (Gentse) samenleving.

Drukke binnenvaart in het Gentse (19de eeuw-1914)

Ook in de 19de en 20ste eeuw deed Gent er alles aan om zijn gunstige ligging op het kruispunt van twee belangrijke rivieren verder uit te bouwen en te verzilveren. Een eerste hoogtepunt was ongetwijfeld de aanleg van het kanaal Gent – Terneuzen, waardoor de verbinding met de zee sterk werd verbeterd.

Tussen 1841, het hernemen van de scheepvaart op dit kanaal, en 1914, werd de Arteveldestad inderdaad een belangrijke havenstad met toegang tot de zee via de zeesluizen van Terneuzen, de bouw van verscheidene dokken, de lange kaaimuur tussen Muide en Meulestede en een enorme groei van de tonnenmaat aan goederen. Het belang van de haven werd versterkt door een uitgebreid stedelijk en Belgisch spoorwegennet met wissel- en rangeermogelijkheden in Gent-Zeehaven en Merelbeke en een groot onderhoudsatelier in Gent-brugge.

Een belangrijk verschil met nu was dat ook de waterlopen binnen de stad belangrijke verkeersaders vormden. Zo vervoerden bijvoorbeeld binnenschepen de katoenballen naar de verschillende textielfabrieken. De Gentenaars zagen dagelijks honderden schepen op de Gentse binnenwateren en langs de kaaien. Muide, Heirnis en Bassijnwijk waren de belangrijkste plaatsen waar binnenschippers aanlegden, met de Muide veruit op kop. Ook aan de Zwaai-kom bij de Sint-Jorisbrug, vlakbij de belangrijke sluis op de Leie ter hoogte van het Baudelopark, was er een intense activiteit op het water. Om onder de brug door te varen, waren sleepboten die grote aken trokken, verplicht hun schoorsteen neer te laten. Geregeld hoorde men de scheepstoeters, die botsingen moesten voorkomen of die brugwachters verwittigden dat ze de brug moesten opendraaien, waarna de weggebruikers geduldig moesten wachten ... en de schoolkinderen altijd een excuus hadden voor hun te laat komen.

Schippers: een aparte groep binnen wijk en parochie

De (Gentse) binnenschippers hadden drukke vaarroutes van en naar Zeeuws-Vlaanderen, Doornik, Noord-Frankrijk, de Kempen, de Moervaart, de Rijn enz. De belangrijkste vervoerde goederen waren steenkolen, zand, grind, ijzer(schroot), hout, spoorstaven, aardappelen, granen, bieten, vlas en stro. Al die bulkgoederen vervoerden de schippers vóór de Eerste Wereldoorlog en ook nog een tijd daarna, eerst in houten, later in ijzeren schepen zonder tuig, dus in drijvende bakken zonder eigen krachtbron. Het meest voorkomende type bij ons was de sleepspits, voor het eerst gebouwd rond 1875 met een draagvermogen van ongeveer driehonderd ton. Met de afmetingen ervan, ca. 38 meter lang en ca. vijf meter breed, waren de meeste waterwegen in België en zijn buurlanden voor dit type toegankelijk. Vandaar ook het langdurig succes van dit schip. De bouw was mogelijk in België zelf (Baasrode, Temse, Hoboken, Rupelmonde, ...) of in een buurland. De vader van de Gentse schipper Jean Clairbout, bijvoorbeeld, liet kort voor de Eerste Wereldoorlog zo'n ijzeren schip bouwen voor 22.500 fr.

Afb. 1. Het neogotische Schippershuis met fraai gemetselde voorgevel in gele baksteen uit 1898; links het gedeelte uit 1903-1904 in roodbruine baksteen met op de eerste verdieping de schipperskapel. Onder meer de twee ingangen wijzen er op dat het geheel uit twee afzonderlijke gebouwen bestaat. De aanwezigen op de foto maken een praatje na de mis. Vanaf 1906 werden er in de kapel op zondag twee missen gelezen (verzameling Philippe Bockstael).

Afb. 2. Arme scheepstrekkers trokken binnenschepen voort op de jaagpaden langs rivieren en kanalen. Ieder groepje had zijn eigen deel van het af te leggen traject. Er werden ook eigen of gehuurde paarden ingezet om te trekken. Soms verbleven de eigen paarden 's nachts aan boord van het schip, waardoor er laadruimte verloren ging. Heel arme schippers trokken zelf hun schip omdat ze andere mogelijkheden niet konden betalen of om geld te kunnen sparen. Niet gedateerde foto, overgenomen uit: Weber D. (2013), *Leven en werken in de Belgische transportindustrie 1913-2013*, Gent, AMSAB, p. 33.

Het was keihard werken met die schepen. Vanop de jaagpaden langs rivieren en kanalen werden ze voortgetrokken door trekpaarden, scheepstrekkers of door het schippersgezin zelf (afb. 2 en 3). Schipper De Muynck (° Doornzele, 1864) huurde na zijn huwelijk in 1886 een klein schip van zeventig ton, dat hij zelf samen met zijn vrouw voorttrok om te kunnen sparen. Dankzij dat spaargeld en een privélening kocht hij een schip van 150 ton en kort daarna een ijzeren schip van 200 ton, waarmee hij beurdiensten voer tussen Antwerpen en Diksmuide. Dikwijls moesten de schippers de vracht ook zelf laden en lossen, vaak met een kruiwagen via een loopplank naar de oever. Schippers waren tenslotte eng behuïsd en hadden vaak een half dozijn kinderen en meer. Dat zorgde wel eens voor spanningen aan boord. De kinderen werden zo snel mogelijk ingezet om allerlei karweien te helpen opknappen. Op die manier leerden ze ook het vak.

Gesloten sociale groep

De (Gentse) schippers leidden dus een geheel eigen leven, meer op het water dan aan land, en hadden bijgevolg een eigen mentaliteit, sterk verschillend van die van de landrotten. Ze bleven zo lang mogelijk varen en wanneer dat niet meer ging, verkochten ze hun schip of lieten het over aan hun zoon, en vestigden zich aan de wal, het merendeel aan of in de omgeving van de (Voor)muide.

Afb. 3. Elk schip dat ingezet werd bij de hier getoonde blokkade van een Noord-Frans kanaal, was voorzien van een mast: geen zeil-, maar een 'trekmast' bij de motorloze binnenschepen. Het schepen trekken vanop de oevers gebeurde met een 'lijn' hoog aan die mast vastgelegd. Uit: Lekens, L., Lagrou, J. (2003). *Archiefbeelden. Binnenschippers*, Tempus, Stroud, U.K.

Daar genoten ze van hun levensavond in een huurhuis(je) of in een eigen huis. De schippers vormden ook daar een gesloten, maar zeer hechte sociale groep. Ze leefden vooral op zichzelf. Schippersfamilies trouwden ook vaak onder elkaar en het vak werd dikwijls van vader op zoon doorgegeven. Omdat ze toen relatief korte afstanden aflegden, kwamen ze regelmatig voor korte tijd weer 'thuis'. Ze kwamen dan samen in een van de vele schipperscafés in de buurt (afb. 4). Verscheidene bekende cafés lagen toen aan of in de buurt van het Nijverheidsplein (nu: Neuseplein): de *Atlantic*, *In het Sas*, *In het beurtschip*, *Schippershuis*, en natuurlijk de *Fluvial*, al meer dan een eeuw oud,

waarvan 75 jaar gerund door dezelfde familie. In die cafés bespraken ze tussen pot en pint ook hun zakelijke belangen. Voor de vele cafés en de kleinhandel waren de (gepensioneerde) schippers belangrijk omdat ze zich bevoorraden in de talrijke winkels in de wijk. Er bestond zelfs een soort *shipstore*, waar de schippers van alles konden kopen, van boordknoopjes tot ankers.

Afb. 4. Pintje drinken - kaartje leggen in café 't Sas aan de Sassekaai (1911).
Overgenomen uit Lekens L. en Lagrou J. (2004).

Lauwe katholieken

Veel schippers waren afkomstig van het katholieke platteland rondom Gent, maar door hun manier van leven waren het geen voorbeeldige kerkgangers. Ook met de andere kerkelijke plichten namen ze het niet altijd zo nauw. Toen een pater jezuïet in 1898 hoorde dat een schipper al dertig jaar niet meer had gebiecht, ging hij de man onmiddellijk opzoeken, maar met weinig resultaat. Niet verwonderlijk als men weet dat na 1850 nog slechts een minderheid van de Gentenaars regelmatig de zondagsmis bijwoonde en niet eens de helft zijn paasplicht (jaarlijkse biecht en communie) vervulde.

Kerkgangers onder de Gentse schippers gingen naar Sint-Macharius, Sint-Antonius op Meulestede en vooral naar de Sint-Salvator of Heilig Kerstkerk, 't *Seleskest* in de volksmond. Kapitaalkrachtige katholieke industriëlen verrijkten die kerk met een aanzienlijk aantal (neogotische) kunstwerken. Het groot grondgebied van de parochie kwam vooral tot ontwikkeling na het gra-

ven van het kanaal Gent – Terneuzen en de daarop volgende uitbreiding van de haven. Hierdoor ontstonden in de drassige wijk op korte tijd talloze fabrieken met een bevolkingsexplosie als gevolg. Ook het aantal binnenschippers in de Heilig Kerstwijk nam aanzienlijk toe, maar deze wat marginale en kwetsbare groep – de meesten waren analfabeten – kreeg toen geen (bijzondere) aandacht van de (hogere) clerus van het bisdom Gent.

Afb. 5. Geschilderd portret van de Gentse bisschop Antoine Stillemans (Sint-Niklaas 1832 - Gent 1916), die het Schipperswerk in Gent steunde. De bisschop is afgebeeld met het borstkruis, één van de symbolen van de bisschoppelijke macht. In zijn rechterhand: een exemplaar van *Rerum Novarum*, de sociale encycliciek van paus Leo XIII, die hem sterk heeft geïnspireerd. Overgenomen uit: Michel Cloet (dir.) (1992), *Het bisdom Gent (1559-1991)*.

Vier eeuwen geschiedenis, p. 484.

Afb. 6. Eerst was *Het Volk* een weekblad, maar al vanaf 1891 werd het een dagblad. Het was één van de pijlers van de katholieke zuil en de krant moest in Gent de *Vooruit* counteren.

Verandering gestimuleerd door bisschop Stillemans

Onder Antoine Stillemans, bisschop van 1889 tot 1916 (afb. 5), afkomstig uit een eenvoudig en kinderrijk arbeidersgezin, kwam hierin verandering. Dat had te maken met het grote succes van de krachtige antiklerikale socialistische beweging in Gent en met het uitvaardigen door paus Leo XIII in 1891 van de encycliek *Rerum Novarum*, de sociale bijbel van de katholieken. In de tweede helft van de negentiende eeuw geraakten steeds meer Gentse arbeiders, ook sommige schippers, in de ban van de rode beweging, die oog had voor hun (im)materiële noden.

Het steeds meer rood kleurende Gent met zijn minstens 140.000 inwoners, dat ook nog eens politiek gedomineerd werd door liberaalgezinde industriëlen en handelaars, werd een groot zorgenkind voor het bisdom en zijn bisschop. Die liet zich sterk leiden door de vernieuwende encycliek, waarin de paus het marxistisch geïnspireerde socialisme veroordeelde en pleitte voor solidariteit met de zwakkeren en kwetsbaren in de maatschappij. Met de encycliek als richtsnoer spoorde de bisschop de arbeiders aan zich te verenigen in werkliedenbonden en syndicaten, door henzelf bestuurd met het doel hun rechtmatige (loon)eisen en belangen te verdedigen. Tijdens het episcopaat van Stillemans werd een sterke katholieke zuil uitgebouwd met een stevige educatieve en caritatieve sector en een eigen volksdagblad, *Het Volk*, opgericht om de *Vooruit* te counteren (afb. 6). Het Gentse voorbeeld met de antisocialistische werkliedenbonden van Arthur Verhaegen (1847-1917) werd hierbij toonaangevend voor de ontwikkeling in heel België. Helemaal in de lijn van zijn sociaal engagement steunde Stillemans de inzet van de clerus voor de duizenden seizoenarbeiders die elk jaar naar Frankrijk trokken, maar de schippers bleven in de kou staan.

Gentse jezuïeten nemen het heft in handen (1893-1898)

De verandering werd vooral getrokken door de Gentse (Oostakkerse) jezuïeten. In Oostakker hadden de paters sinds 1877 een fraai neogotisch klooster, aangebouwd tegen de zuidoostelijke hoek van de bekende basiliek Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes. In 1893 vroegen enkele toegewijde ijveraarsters van de Gentse conferentie van Sint-Vincentius a Paulo (in Gent sinds 1845) aan pater Alfons Heynssens, overste van de Oostakkerse residentie, om een werk voor schippers te organiseren. In Gent en Oostakker gaven die juffrouwen en dames al sinds de jaren 1870 vooral godsdienstonderricht aan schipperskinderen. Zo'n werk zou meer structuur geven aan hun religieus geïnspireerde liefdadige inzet.

De overste reageerde positief op hun voorstel en vond pater Cyriel De Beck (Zottegem, 1839 - Gent, 1915), een praktisch ingestelde en sociaal bewogen intellectueel en publicist, bereid om zijn schouders te zetten onder het nieuwe initiatief. Aan de schippers die Gent als thuisbasis hadden of die Gent vaak aandeden, werd voorgesteld om iedere laatste zondag van de maand in de Gentse residentie bijeen te komen voor een religieuze dienst en een godsdienstige onderrichting, waarna ook hun tijdelijke belangen konden besproken en, voor zover mogelijk, behartigd worden. Aangezien schippers nooit langer dan nodig aan de wal bleven, was dat voorstel niet eenvoudig te realiseren. Daarom zou de schippersaalmoezenier ook zelf naar de schepen gaan om er gezinnen te ontmoeten. De ijveraarsters van de Sint-Vincentiuskringen, Vincentianen, zouden hierbij helpen.

Dat jezuïeten het voortouw namen is niet zo verwonderlijk. De (devotie)werken voor de lagere volksklassen werden toen meestal overgelaten aan de reguliere geestelijken (kloosterlingen), die daar meestal beter op waren voorbereid dan de seculiere clerus (pastoors en onderpastoors, afhankelijk van het bisdom). Bovendien was de jezuïetenorde tijdens het episcopaat van J. Delebecque zeer invloedrijk geworden in Gent. Via hun kloosters in belangrijke steden in België en in omliggende landen als Frankrijk en Duitsland, hadden zij ook internationale contacten in het scheepvaart- en schippersmilieu. Voor een bij uitstek grensoverschrijdende vervoerstak was dit een belangrijk voordeel. Ze konden leren van schippersinitiatieven elders in het land en over de grenzen en ermee samenwerken.

Ten slotte kregen sociaal bewogen jezuïeten, die binnen hun residentie een vrij grote zelfstandigheid genoten, veel gemakkelijker dan seculieren van hun overste(n) toelating om zich in te laten met pastorale nichesectoren als schip-

pers, foorkramers, circusartiesten of enigszins aparte sectoren als postbodes, telegrafisten en machinisten. Die hadden het vaak minder breed en hadden specifieke noden. Het betreden van onbegane paden in de pastoraal werd daarentegen door de diocesane overheid (bisdombestuur) meestal niet gewaardeerd en zelfs tegengewerkt.

Afb. 7. De vroegere jezuïetenkapel in de Posternestraat. Zeldzaam, maar erg verwaarloosd exemplaar van neoclassicistische kerkenbouw uit de jaren 1840. Foto uit De Winter, R. en Erauw, K. (2017). *De Papegaaiwijk in Gent. Spiegel van 800 jaar religieus leven*. De Papegay vzw.

Bij de Oude Houtlei

Nog vóór 1898, toen het Schippershuis aan ‘den Dok’ (nu Dok-Noord) zou gebouwd worden, waren de jezuïeten in Gent actief onder de varende bevolking. We noemden al de maandelijkse bijeenkomst voor schippersfamilies, een activiteit die na één jaar 74 schippersgezinnen had mogen inschrijven. Hun vestiging in het Gentse centrum, met klooster en kapel (afb. 7), was gelegen in de Bestormstraat (nu Posteernestraat), niet zover van de nog steeds drukke Gentse binnenhaven aan de Koren- en Graslei (afb. 8).

Afb. 8. Tot aan Wereldoorlog I vormden de Gras- en Korenlei, niet zo ver van de Houtlei en de Posteernestraat, nog een drukke binnenhaven. Fotoverzameling Stedelijke Commissie voor Stadsgezichten en Monumenten in ‘De Zwarte Doos’.

Daar organiseerde de jezuïetenpater De Beck elke laatste zondagnamiddag van de maand een sterk godsdienstig getinte bijeenkomst voor de schippers die van Gent waren of er op doorvaart. Het genootschap kreeg de naam *Sint Pieters Schipken*: de visser-apostel Petrus was de patroon van de schippers;

Maria, ‘sterre der zee’, hun patrones. Vanaf augustus 1893 gingen de vergaderingen door in de congregatiekapel met aangebouwde vestibule. Daar konden de schippers voor en na de godsdienstige oefeningen een praatje slaan en een aangeboden sigaar roken. Er werd gebeden en gezongen aan de hand van een Schippersboekje samengesteld door schippersaalmoezenier De Beck. IJveraarsters regelden allerlei praktische zaken. Ze waren al eerder gestart met het geven van godsdienstles aan schipperskinderen in de dichtbij gelegen gebouwen van het verlaten oude begijnhofje Poortakker aan de Oude Houtlei. In juni 1894 begon de aalmoezenier met bezoeken van schippers aan boord van hun schip. De meesten wensten een eigen lokaal dicht bij de kaai en de aanlegplaatsen die merendeels verhuisd waren naar het Handelsdok aan de oostelijke stadsrand bij de Dampoort.

Uitkijkend naar een nieuwe locatie

Zo was de kiem van het Schipperswerk gelegd. Maar de gekozen locatie was niet meer geschikt: ver van de steeds drukker wordende Gentse zeehaven aan het Handelsdok, later ook in het Houtdok en tenslotte in de Voorhaven. Daarom moest gezocht worden naar een nieuwe locatie, liefst aan de Muide in het hartje van wat het Gentse schipperskwartier geworden was. Dit verhaal komt aan bod in Deel 2, te verschijnen in een volgend GT nummer.

Bronnen en literatuur

Sinds enkele jaren is het Belgische jezuïetenarchief, van groot belang voor het eerste en tweede deel van dit verhaal, na de overdracht in 2011 aan KADOC in Leuven, beter toegankelijk. Dat wetenschappelijke documentatiecentrum heeft gezorgd voor een vakkundige inventaris, die ook via internet kan worden bekeken. Voor effectieve raadpleging van het archief heeft men de toelating nodig van de bewaargever. Ook het archief van de Belgische kapucijnen, die het Schipperswerk later overnamen, wordt door KADOC beheerd. Over de bijdrage van bisschop Stillemans en zijn medewerkers vindt men korte informatie in de Acta episcopatus voor de betreffende jaren. Het documentatiecentrum DSMG in Sint-Amandsberg bevat interessant aanvullend materiaal over de schipperswijk, zijn bewoners en hun activiteiten.

Gedetailleerde gegevens over de geraadpleegde bronnen en literatuur volgen aan het einde van de artikelenreeks, die vier deeltjes zal omvatten.

ONTSLAG IN 1878 VAN JEAN PIERRE HOFMAN, INGENIEUR-DIRECTEUR VAN DE STADSWERKEN GENT

Jan Steeman

Aanvullend bij wat in GT 2021 nr. 1 verscheen over de carrière van ingenieur Jean Pierre Hofman als hoofd van de belangrijke dienst van de stadswerken, wordt in dit artikel nader ingegaan op de omstandigheden die na nauwelijks iets meer dan tien jaar tot zijn gedwongen ontslag leidden. Ze illustreren een veranderende mentaliteit in de stedelijke administratie. Hofman werd benoemd in 1867 in een periode dat die dienst herhaalde reorganisaties onderging. Pogingen werden ondernomen om de hogere ambtenaren ertoe te dwingen zich volledig aan hun taak te wijden en onafhankelijk van pressiegroepen en privéondernemingen te werken. Precies op dit vlak liep het mis voor Hofman. In 1878 werd hij in de gemeenteraad beschuldigd van belangenvermenging, vooral bij de evaluatie van een omstreden procedé voor het geurloze ruimen van de talloze Gentse beerputten. Hijzelf had immers, samen met anderen, zakelijke belangen in de onderneming die hiervoor in aanmerking kwam. De bewijslast was zodanig dat Hofman enkele maanden later ontslagen werd. Zo kwam een abrupt einde aan zijn korte carrière die, onder de hoede van zijn voorganger Adolphe Pauli nochtans beloftevol begonnen was.

Het moet even slikken geweest zijn toen Jean Pierre Hofman (1838-1894) op 27 november 1878 de krant *La Flandre Libérale* opensloeg. Zonder veel duiding werd wereldkundig gemaakt dat hij ontszet was uit zijn functie als ingenieur-directeur van de stadswerken. Het roemloze ontslag betekende het vroegtijdige einde van zijn carrière bij de Stad en zorgde ervoor dat hij tussen de plooiën van de geschiedenis verdween en geen eervolle vermelding kreeg in de 'eregalerij' van negentiende-eeuwse Gentse stadsarchitecten zoals Louis Roelandt (1786-1864), Adolphe Pauli (1820-1895) en Charles Van Rysselberghe (1850-1920).

Stadsambtenaren met privé schnabbels

In 1866 werd een bevraging gereorganiseerd binnen de ‘Service des Travaux’ van de Stad. Op dat moment stond Adolphe Pauli aan het hoofd van de dienst. In het voorjaar van dat jaar werden alle ambtenaren van de dienst, met uitzondering van Pauli, tijdens het schepencollege verhoord over hun privéactiviteiten als architect. Volgens twee gemeenteraadsbesluiten uit 1856 en 1864 was het de ambtenaren immers verboden om opdrachten uit te voeren voor particulieren.

De resultaten van de bevraging waren onthutsend. Vijf van de zeven onderzochten gaven toe na de uren nog opdrachten voor derden aan te nemen. Drie onder hen gaven ook te kennen dat de magere wedde die ze ontvingen voor hun opdracht bij de Stad hen daartoe dwong. Opzichter Jean-François Duermael (1817-?) stelde zelfs dat ‘si la défense du Conseil du 26 Juillet 1856 avait dû être exécutée à la lettre il aurait donné sa démission.’ (1) Het stadsbestuur vond echter dat een ambtenaar zich onvoldoende kon inzetten voor de openbare dienst wanneer hij naast zijn uren nog eens energie stak in opdrachten voor particulieren. Uit de interviews blijkt overigens dat een aantal onder hen er zelfs aan werkte tijdens de diensturen.

Een en ander had echter ook te maken met de organisatie van de dienst. Ten tijde van de reorganisatie werd de dienst bestuurd door een ingenieur-directeur, met een inspecteur, drie opzichters en een aantal conducteurs onder zijn leiding. De inspecteurs en opzichters bleken zowel belast met het toezicht op de uitvoering als met de controle en oplevering van de werken. Het schepencollege was van oordeel dat er iets fout zat in dit controlemechanisme, want men kon niet boswachter en stroper tegelijk zijn. Een scheve situatie die alleen nog maar werd versterkt door de lucratieve schnabbels van de stadsambtenaren bij particulieren.

Reorganisatie

Het college besloot daarom om de inspecteur en de opzichters te vervangen door conducteurs verantwoordelijk voor het toezicht op de stadswerken. De controle lag in handen van een ingenieur. Omdat Pauli als ingenieur-directeur al veel werk om handen had, achtte de Stad het noodzakelijk om in navolging van andere steden een nieuwe ingenieur in dienst te nemen voor de supervisie van de vier conducteurs. Het was Jean Pierre Hofman die deze nieuwe functie vanaf 1 juli 1866 zou uitvoeren. Daarnaast kwamen er ook een aantal nieuwe tekenaars en een bureauchef in dienst. Die laatste stond evenwel onder supervisie van de boekhouding.

Ook wilde men aan de financiële verzuchtingen van de ambtenaren tegemoetkomen, door de nieuwe structuur te organiseren naar analogie met het ‘Corps des Ponts et Chaussées’ van het Rijk. Het ingenieurskorps van Brugge en Wegen was toen op militaire wijze in verschillende graden opgedeeld. Dit gaf de ambtenaar de mogelijkheid om door te groeien, maar anderzijds kon het stadsbestuur zo ook meer discipline en toewijding eisen van haar personeel. Uiteraard werd ook het verbod op de uitvoering van werken voor derden nog eens expliciet vermeld.

Hofman aan het hoofd van de stadswerken

Amper een jaar later, in 1867, werd de dienst opnieuw herschikt. Adolphe Pauli werd in oktober van dat jaar immers benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de universiteit en diende zijn ontslag in als directeur der stadswerken. Aan het hoofd van de dienst vond er zo een wissel plaats. Hofman nam de functie over van ingenieur-directeur der stadswerken, terwijl Pauli op post bleef als ‘architecte consultant’. Het schepencollege maakte ook van de gelegenheid gebruik om de verloning van de diverse ambtenaren te herzien. Ze ging daarbij niet over een nacht ijs en won inlichtingen in over de loonorganisatie bij de stedelijke administraties van Brussel, Antwerpen en Luik. Hofman kreeg daarop een jaarwedde toegekend van 5000 frank, een bedrag dat gezien de verantwoordelijkheid zeker te verdedigen viel, maar nog steeds een peulschil bleek in vergelijking met wat de ingenieurs ontvingen in de andere steden. Pauli kreeg als ‘architecte consultant’ 2000 frank. Verder is het ook opmerkelijk dat Hofman bij deze promotie ook het uitdrukkelijke verbod kreeg om een onderwijsopdracht aan te nemen. Vreesde de Stad anders weer het ontslag van een ingenieur? Nochtans was het niet ongewoon dat stadsarchitecten bijvoorbeeld aan een academie lesgeven.

Na zijn benoeming als gewoon hoogleraar trad Pauli in november 1873 ook terug als adviserend architect. Hij bleef wel ter beschikking wanneer de Stad nood had aan zijn expertise. Een aanbod dat de Stad zeker niet zou afslaan, want meermaals won de Stad bij hem advies in. Op de gemeenteraadszitting van 17 november 1873 kreeg hij de onbezoldigde titel van erestadsarchitect. Vanaf dan stond Hofman alleen aan het roer als ingenieur-directeur van de stadswerken.

Belangenvermenging

Terwijl Hofman bij zijn promotie in 1867 nog geprezen werd als ‘*un fonctionnaire d’une aptitude remarquable et d’une grande activité*’ (2) kreeg dit

vertrouwen door het stadsbestuur in 1878 een enorme deuk. In de gemeenteraadszitting van 12 augustus 1878 werd een ordemotie voorgelezen van de gemeenteraadsleden Hippolyte Callier (1848-1925), Adolphe Dubois (1827-1900) en Charles Van Hollebeke (1831-1895). Ze vroegen zich af of het schepcollege op de hoogte was van de bedrijfsovereenkomst die Hofman had afgesloten over de exploitatie van een methode voor het ledigen van beerputten (afb. 1 en 2). Dit was gebeurd op het moment dat hij van de Stad de opdracht had gekregen om een lastenboek op te stellen voor een gelijkaardige onderneming. Men was dus op een vermoeden van belangenvermenging gestoten.

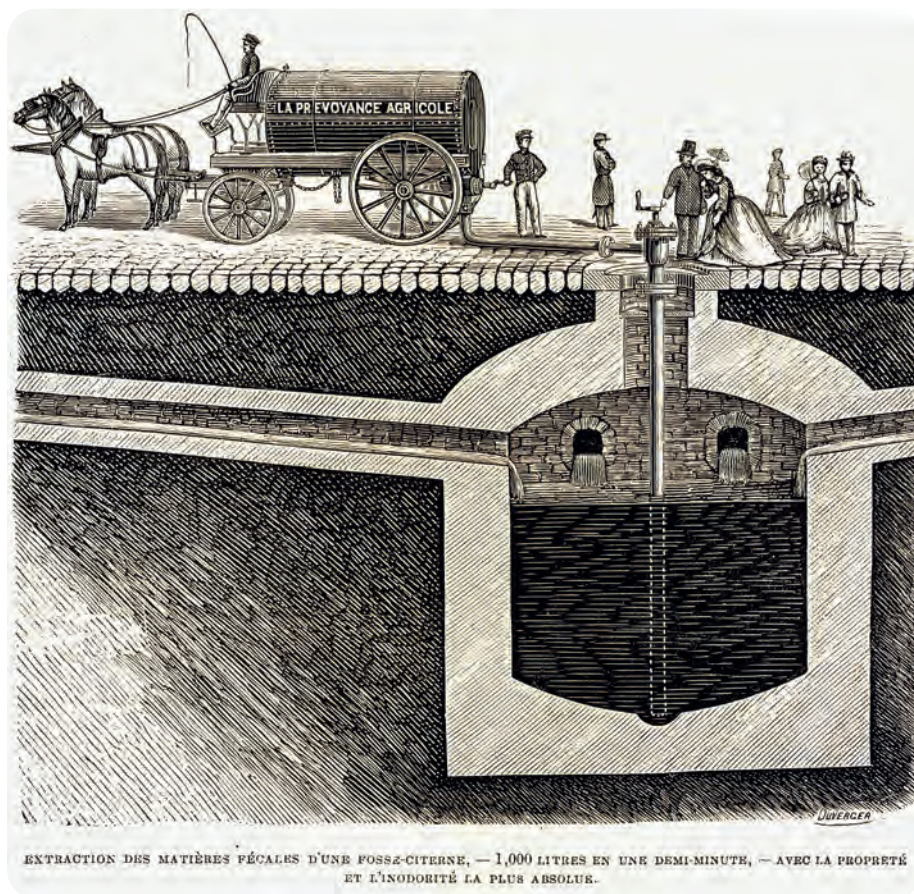
De aanleiding om het voorval voor te leggen was de bespreking (en verwerping) die avond van een verzoek van de ‘Compagnie des Tramways’, waarin de maatschappij vroeg om de stadsbelasting te verlagen. De naam van een toenmalig kandidaat-concessionaris, de Londenaar Louis Antoine Ritterbandt, die overigens naast de concessie had gegrepen, treffen we ook aan in het dossier over Hofman dat hierna aan bod komt.

Context

De feiten gaan terug tot de jaren 1871-1874. In die periode wilde de Stad in navolging van een aantal andere steden zoals Brussel, Antwerpen en Luik een ‘Amerikaansche Spoorweg’, een paardentram, aanleggen. De Stad sloot daarvoor in 1873 voor 25 jaar een concessie af met een groep Brusselse investeerders. Een andere aanbesteding die de Stad in die periode uitschreef was die voor de oprichting van een ‘Dienst voor algemeenen gezondheid.’ (3) Het jaar voordien was de aanbesteding op de ruiming van modder, vuilnis en sneeuw verlopen. Op zoek naar nieuwe inkomsten voor de Stad, groeide bij het stadsbestuur het idee om deze dienst samen te voegen met een dienst voor het legen van de beerputten. De beer kon immers gerecupereerd worden als meststof en kon de Stad zo een aardige duit opbrengen.

Modernisatie van het ledigen van beerputten

In de zitting van 19 augustus 1878 werd Hofman geïnterpelleerd om het een en ander te verduidelijken. Hofman gaf toe dat hij zich in zijn vrije tijd bezig had gehouden met ‘het vraagstuk rond de gezondmaking van steden en het gebruik van uitwerpselen en andere afvalresten.’ (4) In augustus 1872 had hij nog een patent aangevraagd voor een methode voor het (geurloos) ‘ledigen van aalputten door middel van een vacuüm verkregen door de condensatie van stoom’. (5)

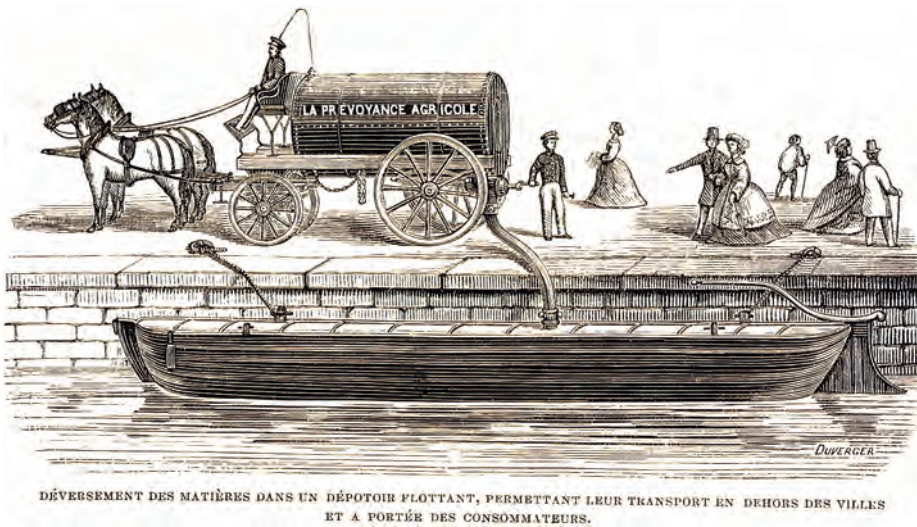

Afb. 1. Gravure uit de prospectus van *La Prévoyance Agricole*. (1867). De prent toont hoe de aal wordt weggezogen uit een openbare beerput (Universiteitsbibliotheek Gent. Fonds Vliegende Bladen).

Hofman was niet de enige die dit probleem wilde aanpakken. Zo exploiteerde een zekere Nicolas Emilien Vivès, verzekeringsmakelaar uit Brussel, een gelijkaardige methode voor het ledigen van aalputten. Vivès kreeg in juni 1871 (6) een vergunning van de Stad en richtte in oktober van dat jaar een maatschappij op, 'La Compagnie générale de Vidanges à vapeur', die zich wilde toeleggen op het ledigen van de beerputten van de Stad Gent en de verkoop van de meststoffen. De kantoren van het bedrijf zouden gevestigd worden aan de Koepoortkaai 18. (7) In december 1871 kocht een zekere Henri Parmentier (1837-1877) het gebruiksrecht van dit procedé voor een periode van twee jaar in Gent en omstreken.

Overeenkomst met privéondernemer Parmentier

Kort voor de patentaanvraag van Hofman op 30 juli 1872, had de ingenieur met Parmentier een overeenkomst afgesloten waarin ze overeenkwamen een concessie aan te vragen voor de ruiming van beerputten op basis van Hofmans gepatenteerde techniek. De eventuele opbrengsten zouden gelijk onder elkaar verdeeld worden. De overeenkomst werd in oktober 1872 geannuleerd nadat Hofman vernam dat zijn zakenpartner nog gesprekken voerde met een derde partij. De tweede annuïteit op zijn patent betaalde hij niet meer, waardoor het verviel.

Afb. 2. Gravure uit de prospectus van *La Prévoyance Agricole*. (1867).
De prent toont hoe de aal wordt overgepompt in een beerotter (Universiteitsbibliotheek Gent.
Fonds Vliegende Bladen).

Volgens de verklaringen van Hofman had hij de bevoegde schepen Désiré Levison (1820-1881) gewezen op de (financiële) voordelen die een concessie voor de stad kon opleveren. Dit werd door de genoemde schepen bevestigd. (8) Levison was erg voor het voorstel gewonnen, op voorwaarde dat er een aanbesteding werd uitgeschreven. In het verslag van de hoorzitting van 19 augustus 1878 is duidelijk te lezen dat Hofman zijn persoonlijke interesse in de hele onderneming had verzwegen tegenover de schepen. (9) In april 1873 werd Hofman gevraagd door de Stad om een lastenboek en bestek op te maken.

Na dit eerste verhoor gunde het stadsbestuur haar ingenieur nog het voordeel van de twijfel, al betreurde ze dat de ambtenaar de Stad niet eerder had ingelicht en dat hij geen documenten kon voorleggen die de annulering van de overeenkomst tussen hem en Parmentier bevestigde. Er werd nooit iets over op papier gezet. Parmentier, die inmiddels was overleden, had de overeenkomst volgens Hofman vernietigd. Hofman had daarop hetzelfde gedaan met zijn exemplaar.

Bewijsstukken ten laste

De kansen keerden toen in de herfst van 1878 het stadsbestuur een aantal bewijsstukken ten laste onder ogen kreeg. De documenten waren opgedoken in de nalatenschap van Parmentier. Advocaat en gemeenteraadslid Charles Van Hollebeke, een van de ondertekenaars van de interpellatie, was hiervan curator.

Een van de stukken was de eerder vermelde overeenkomst met Parmentier, in het handschrift van Hofman. Parmentier had het document dus niet vernietigd. Een ander document was een overeenkomst tussen Parmentier en Ritterbandt, getekend op 10 maart 1873. Volgens de overeenkomst zouden de heren zich engageren om mee te dingen naar de aanbesteding voor het legen van de beerputten van de Stad en het opruimen van de modder en het afval in de stad (10). Ritterbandt zou het nodige kapitaal ter beschikking stellen, terwijl Parmentier zorgde voor de infrastructuur en de nodige patenten, waaronder dat van Hofman. In die overeenkomst stond ook te lezen dat één derde van de opbrengsten zouden worden toegekend aan Ritterbandt en twee derde aan Parmentier.

Deze verdeling vond het stadsbestuur verdacht en het vermoedde dat de helft van het aandeel van Parmentier wel eens voor Hofman bestemd kon zijn. Bij een confrontatie met deze nieuwe 'bewijsstukken' herhaalde Hofman dat hij geen belangen meer had in de onderneming. Wel gaf hij toe dat hij Parmentier met Ritterbandt in contact had gebracht, nadat hij en André Wauters-Van Kerckhove (1833-1912), een geldschieder, zich hadden teruggetrokken uit de onderneming. In haar argumentatie wees de Stad ook op aanpassingen van de hand van Hofman in de overeenkomst tussen Ritterbandt en Parmentier. (11) Het klad van deze overeenkomst vonden we evenwel niet terug in het dossier, wel een afschrift van de overeenkomst tussen Vivès en Parmentier in het handschrift van Hofman. Dit document was overigens gedateerd op 24 september 1873, dus bijna een jaar nadat Hofman zich had teruggetrokken. In de verdediging die Hofman in maart 1879 liet drukken en de wereld in stuurde, verklaart hij hierover dat hij deze kopie maakte 'ter ondersteuning'. (12) We kun-

nen ons natuurlijk de vraag stellen welke redenen Hofman nog kon gehad hebben om Parmentier, die zijn vertrouwen toch had geschaad, verder te helpen?

Timing

Het zwakke punt in het betoog van Hofman is uiteraard het ontbreken van een document dat de stopzetting van de overeenkomst tussen Hofman en Parmentier bewijst. Volgens Hofman gebeurde dit begin oktober, kort na de publicatie van een artikel in *Le Nouvelliste de Gand* op 27 september 1872. In dit artikel wordt verteld over de plannen van de Stad om de bestaande diensten voor de ruiming van vuilnis en fecaliën te verenigen in één dienst. De krant drong aan op een eerlijk verloop van de gunning, omwille van de inkomsten die uit de hele onderneming konden voortvloeien. Men stelde zich dan ook vragen bij de rol die Hofman op zich nam. Zo vermeldt de krant zijn patent. Opmerkelijk zijn ook de anonieme verdachtmakingen in het stuk. (13) Niettegenstaande de aanbesteding nog niet was gepubliceerd, werd in de stad dus al druk gespeculeerd over de kandidaten en de naam van de stadsingenieur werd daarbij gelinkt aan één van hen.

Bij zijn verdediging in augustus 1878 verklaarde Hofman dat het nooit zijn bedoeling zou geweest zijn om in het zadel te blijven als ingenieur, mochten hij en Parmentier als ‘winnaar’ van de aanbesteding uit de bus zijn gekomen. Maar zover kwam het dus nooit, aangezien Hofman er de brui aan gaf. Wie de derde persoon was waarmee Parmentier gesprekken voerde, lezen we in de eerste verslagen niet. Pas in het verslag van begin november 1878, duikt de naam van Vivès op. (14) Dit is alvast opmerkelijk, gezien die man een aantal keer werd vermeld in de afgesprongen overeenkomst. Dacht Hofman dat Parmentier zijn zakelijke contacten met Vivès volledig had stopgezet? (15)

Parallel met de onderhandelingen over de aanbesteding van de beerruiming solliciteerde Ritterbandt, samen met de Franse ingenieur Jules Oudot en een reeks Britse financiers, ook voor de tramconcessie. Dit deed het stadsbestuur vermoeden dat Hofman misschien ook wel interesse toonde in de tramonderneming van Ritterbandt. Dit werd door Hofman met klem ontkend. Ondanks het feit dat de bewijslast tegen de stadsingenieur hier uiterst mager was, lijkt dit element in het dossier voor het stadsbestuur wel de doorslag te geven voor het ontslag. Als stadsingenieur had Hofman destijds immers meegewerkt aan het opstellen van het lastenboek en schreef hij een evaluatierapport over de diverse aanbestedingen. (16) De hele procedure kende een aantal belangrijke ontwikkelingen in het voorjaar van 1873, met de definitieve toewijzing van de

concessie aan een groep van Belgische financiers.

In het verslag van de commissie van 5 november 1878 is er ook sprake van een correspondentie tussen Parmentier en Hofman, al vonden we hierover weinig terug in het personeelsdossier. Wel kunnen we concluderen dat de timing om Ritterbandt aan boord te hijsen van Parmentiers onderneming perfect was. Ritterbandt greep in de winter van 1873 naast de concessie en Parmentier was met het vertrek van Wauters-Van Kerckhove kort voordien zijn belangrijkste financier kwijt.

Ook is het niet duidelijk wanneer het onderhoud tussen Hofman en de schepen Levison precies heeft plaatsgevonden. Een moeilijk leesbare passage in het dossier laat uitschijnen dat dit te dateren is vóór Hofman in zee ging met Parmentier, dus voor juli 1872. (17)

Ontslag bijna eenparig goedgekeurd

Het artikel in *La Nouvelliste de Gand* bevestigt dat de Stad al lang bezig was met het vraagstuk over de ‘gezondmaking’ van de stad; de connectie van Hofman met een van de concessionarissen was publiek geheim. Toch verzweg hij zijn betrokkenheid tegenover het stadsbestuur. Probeerde Hofman zijn eigen belangen te verdoezelen, door de hele zaak aan de Stad voor te stellen als project van algemeen nut? De ingenieur deed alvast zijn best om de bevoegde schepen te overtuigen van de financiële voordelen voor de Stad, in die tijd koortsachtig op zoek naar nieuwe inkomsten.

In de zitting van 25 november 1878 werd Hofman voor een laatste keer ‘uitgenodigd’ op de gemeenteraad om zijn zaak te bepleiten. Een aantal gemeenteraadsleden bleven de verklaringen van Hofman contradictorisch vinden. Die avond besliste de gemeenteraad – met 22 stemmen voor en slechts één onthouding – om de ingenieur te schorsen. ’s Anderendaags volgde in een nieuwe zitting het effectieve ontslag.

Ruchtbaarheid in de media

Daags na het ontslag van Hofman, verscheen in *La Flandre Liberale* een kort bericht over deze beslissing. (18) Het werd overgenomen in een aantal andere lokale kranten zoals *Le Journal de Gand*, *Le Nouvelliste de Gand* en *Le Bien Public*. Terwijl de andere twee (liberale) kranten verder geen aandacht besteedden aan het voorval, nam het katholieke *Le Bien Public* in haar edities van 28 en 30 november de gelegenheid te baat om het gebrekkige (financiële) beleid van het liberale stadsbestuur en haar stedenbouwkundige dienst op de

korrel te nemen. De liberale kranten zwegen. (19)

Pas op 5 december gaf *La Flandre Liberale* meer duiding bij de geruchten over het ontslag van de ingenieur, dit om al de verkeerde interpretaties van het raadsbesluit de kop in te drukken (20). In het bericht haalde de krant de twee eerder vermelde overeenkomsten, tussen Hofman en Parmentier en tussen Parmentier en Ritterbandt, aan. Ze sloot haar bericht af met de volgende stelling ‘cette même correspondance traitait aussi d’une demande pour la concession du tramway, à poursuivre par M. Ritterbandt et consorts, et au succès de laquelle MM. Parmentier et Hofman étaient intéressés.’ (21)

Hofman in de verdediging

Hofman, die nog steeds wacht op een officiële motivatie van zijn ontslag door het stadsbestuur, is in alle staten over deze laatste wending en schrijft de krant aan om zijn betrokkenheid bij de tramconcessie te ontkennen. Nadien vinden we geen verdere communicatie meer over de zaak in de lokale kranten.

In maart 1879, net nadat een nieuwe stadsingenieur in dienst was getreden, publiceerde Hofman, als antwoord op wat in de kranten verscheen, zijn eigen versie van de feiten onder de titel *Ma révocation comme ingénieur-directeur des travaux de la ville*. Hierin zette hij alles op een rijtje, uiteraard vanuit zijn standpunt, maar het verhaal en de chronologie ervan komen wel overeen met wat te lezen staat in het personeelsdossier en in de kranten. Naast de verdediging van zijn eer en onschuld hekelde hij ook *La Flandre libérale*, die de feiten naar buiten bracht. Hij stelde zich – terecht – de vraag hoe het kon dat informatie uit een zitting achter gesloten deuren, zo snel in de handen van de krant terecht was gekomen. Hijzelf had van de Stad nog geen uitgebreide motivering over zijn ontslag gekregen. Hij diende hiervoor te wachten tot eind december, nadat de gemeenteraad het verslag van haar vorige zitting had goedgekeurd.

De krant *La Flandre libérale* had heel nauwe banden met het stadsbestuur. Verschillende gemeenteraadsleden hadden de krant mee gesticht, waaronder Callier en Dubois, twee van de ondertekenaars van het verzoekschrift tegen Hofman. Het was evenwel gemeenteraadslid Van Hollebeke die de volle lading kreeg van Hofman. Hij had als klokkenluider immers de hele zaak mee aan het licht gebracht en had de bewijsstukken geleverd aan het stadsbestuur. Volgens Hofman had het raadslid zijn beroepsgeheim geschonden, aangezien de documenten à charge uit een dossier kwamen dat door de advocaat werd behandeld.

Opvolging

Zodra het nieuws bekend raakte dat de functie van ingenieur bij de Stad vacant was, stroomden de sollicitaties binnen. (22) Maar de Stad opteerde eerst voor een interne reorganisatie van de technische dienst. In de gemeenteraadszitting van 10 februari 1879 werd een nieuwe ingenieur aangeduid en werden de verantwoordelijkheden van de raadgevend architect verzwaaard. In dezelfde zitting werd het verbod op opdrachten voor derden verstrengd en uitgebreid. Voortaan was het de ambtenaren ook uitdrukkelijk verboden in eigen naam te negotiëren in ondernemingen en leveringen die voor rekening van de Stad komen: *‘de prendre une part directe ou indirecte aux entreprises et fournitures qui ont lieu pour compte de la ville, comme aussi d’acquérir des terrains communaux ou d’en faire un objet de spéculations.’* (23)

Als nieuwe ingenieur werd Emile Braun (1849-1927) aangesteld. Opmerkelijk is dat Adolphe Pauli terug aan boord werd gehesen als stadsarchitect. Maar andermaal zou blijken dat zijn drukke bezigheden aan de universiteit niet te combineren vielen met deze functie. Toen hij van de centrale overheid de opdracht toegewezen kreeg voor de bouw van het Instituut der Wetenschappen, diende hij opnieuw zijn ontslag in. Hij duidde Charles Van Rysselberghe aan als zijn opvolger in oktober 1879. Onder Braun en Van Rysselberghe veranderde Gent enorm op stedenbouwkundig vlak. Met de uitbreiding van de haven en de realisatie van het Zollikofer-De Vigneplan effende Braun de weg naar het burgemeesterschap. Tijdens zijn ambtstermijn ‘ontblootte’ hij de monumenten in de Gentse binnenstad en stoomde hij de stad klaar voor de Wereldtentoonstelling van 1913. Van Rysselberghe richtte in zijn 35-jarige carrière bij de Stad tal van scholen en openbare gebouwen op of breidde ze uit, talloze historische monumenten friste hij op.

Tot besluit

Hofman deed zijn intrede bij de stadsadministratie op het ogenblik dat de Dienst van Openbare Werken bij de Stad grondig werd gereorganiseerd. De Stad verbood haar bouwkundige ambtenaren om (bouw)opdrachten voor derden aan te nemen en eiste volledige toewijding.

Het is daarom al te opmerkelijk dat de vruchtbare carrière van Hofman als ingenieur-directeur van de stadswerken abrupt eindigde nadat hij zich schuldig had gemaakt aan belangenvermenging. Hij onderhield zakenrelaties met een aantal concessieaanvragers waarvan hij de aanvraagdossiers diende te evalueren. Daarnaast verbeterde hij een procedure voor het geurloos ledigen van

beerputten, met de hoop er winst uit te puren, terwijl hem als stadsingenieur meermaals werd gevraagd om de procedés van zijn concurrenten te evalueren. Helemaal link werd het toen duidelijk werd dat zijn voormalige zakenpartner Parmentier een financiële deal sloot met Ritterbandt, net op het ogenblik dat diens aanvraag tot de exploitatie van het Gentse tramnet, een vrij technisch dossier waarbij de expertise van de stadsingenieur onontbeerlijk was, onder de loep werd genomen. De vroege dood van zijn voormalige zakenpartner zorgde ervoor dat deze onwelriekende zaak van belangenvermenging alsnog uit de beerput opborrelde.

Uit de levensloop en de niet geringe verwezenlijkingen van Hofman bij de urbanisatie rond het toen aangelegde Citadelpark en bij een grote uitbreiding van de haven, mag inderdaad besloten worden dat de man onterecht vergeten werd, zoals de titel van zijn biografie aanduidt in het vorige nummer van *Ghendtsche Tydinghen* (2021 nr. 1). Maar misschien was hij zich niet ten volle bewust van de impact van de bij zijn aantreden doorgevoerde reorganisatie van de dienst Stadswerken.

Noten

- 1 Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Pauli, Adolphe.
- 2 Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Pauli, Adolphe.
- 3 Gemeentebulletijn van de Stad Gent, zitting d.d. 20 mei 1873, p. 416. Van deze dienst op voorstel van Hofman, kwam uiteindelijk niets in huis.
- 4 Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Hofman, J. ‘des questions qui se rattachent à l’assainissement des villes et à l’utilisation des matières fécales et autres résidus.’ Hij publiceerde hierover in 1872 ook een studie in *Annales des Travaux publics*. De titel is opgenomen in de literatuurlijst.
- 5 De technische aspecten van dit vraagstuk staan beschreven in: Steeman, J. (2020). Introductie van een geurloos systeem voor het ruimen van beer in Gent (1868-1878). In: Van Mensen en Dingen; jg. 18, p. 125-146.
- 6 Stadsarchief Gent. Reeks R. Politie. R261.
- 7 Vivès, E. (1871). Statuts de la société en commandité sous la dénomination Compagnie générale de Vidanges à vapeur sous la raison social de E. Vivès et Cie. Gyselynck, Gent, pp. 19.
- 8 Voor het verslag zie: Hofman, J. (1879). Ma révocation comme ingénieur-directeur des travaux de la ville. Waem-Lienders, Gent. p. 17-19.
- 9 ‘Comme il s’agissait d’un service nouveau en parti, qui ne semblait dans aucun cas pouvoir entrer dans les attributions de la directions des travaux, il ne devait pas s’attendre alors à être chargé d’aucune étude relativement à ce projet.’ (Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Hofman, J.)

- 10 Er staat in de overeenkomst letterlijk: 'le droit exclusif d'opérer les vidanges dans la Ville de Gand et de faire l'enlèvement des boues et immondices de la même Ville.' In: Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Hofman, J.
- 11 Hofman (1879), p. 15 'il y a trois mots d'une écriture qui ressemble a mon écriture [...] Autrefois il fallait trois lignes de l'écriture d'un homme pour le perdre ou le pendre.'
- 12 Hofman (1879), p. 10. Letterlijk staat er 'A l'appui'.
- 13 'Il est déjà assez malheureux que quelques noms soient mis en avant, et qu'on y accole celui d'un employé supérieur de l'administration [Hofman!] sur lequel repose, dit-on, cette intrigue préparée par ses soins et associée pour cette affaire avec le futur concessionnaire, dont le nom est dans toutes les bouches' (Le Nouvelliste de Gand, d.d. 27 september 1872, p. 2).
- 14 'Ayant eu connaissance de l'engagement avec le sieur Vivès Mr. Hofman [...] a rompu avec Mr Parmentier[.]' In: Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Hofman, J.
- 15 Een opvallend detail is ook dat de oprichtingsakte werd verleden door notaris Eduard Parmentier, broer van Henry. Verder staat er ook een zekere Parmentier aan het hoofd van de Gentse kantoor van L'Union, de verzekeringsmaatschappij van Vivès.
- 16 Het rapport van Hofman dateerde van 12 december 1871 en lag mee aan de basis van een overeenkomst tussen Oudot, Ritterbandt en Co met de Stad, afgesloten op 23 januari 1873.). De conventie werd de maand nadien evenwel geannuleerd. Men trachtte het tij nog te keren met een aangepaste aanbesteding in maart 1873, maar het waren Dufrane en Finet die de opdracht uiteindelijk binnenhaalden (Stadsarchief Gent. Reeks X: Transport en Telecommunicatie. X51. Tramwegen, voorafgaande inlichtingen).
- 17 'C'est à la suite de la comm[unication] avec Levison, que la convention a été faite entre eux' In: Stadsarchief Gent. Reeks D. Personeelsdossiers. D26. Hofman, J.
- 18 'Le conseil communal, en séance secrète de ce soir, a révoqué M. Hofman, ingénieur-directeur des travaux de la ville. M. Hofman a été convaincu d'avoir pris un intérêt dans des demandes en concession pour des travaux de la ville. Ces demandes remontent à 1872 et 73, et d'ailleurs n'ont jamais abouti.'(La Flandre Libérale, d.d. 27 november 1878, p. 1).
- 19 Le Bien Public, d.d. 28 en 30 november 1878.
- 20 'Afin de couper court à toutes fausses interprétations de la mesure prise par le Conseil Communal' (La Flandre Libérale, d.d. 5 december 1878, p. 1).
- 21 Ibid.
- 22 Een van de sollicitanten was Charles Van Rysselberghe, cf. zijn sollicitatiebrief d.d. 5 december 1878 (Stadsarchief Gent. Reeks D: Personeelszaken. D26 Personeelsdossiers: Rysselberghe, Charles Van).
- 23 Stadsarchief Gent. Reeks D: Personeelszaken. D26 Personeelsdossiers: Braun, Emile.

HET RASPHUIS AAN DE COUPURE (1775 –1935) ‘CORRECTIEHUIS’ EN CENTRALE GEVANGENIS

Deel 1. Product van de Verlichting onder Vilain XIII (1773-1829)

Herbert De Vleeschouwer

In een korte inleidende schets wordt een beeld gegeven van het verschrikkelijke regime dat gevangenen nog in de 17de en 18de eeuw moesten ondergaan in afwachting van het vonnis en de strafexecutie, die steeds snel volgden. Hierin werd verbetering gebracht door de bouw van een nieuw type gevangenissen, opgevat en gebouwd als ‘correctiehuizen’. De ‘logés’ werden tewerkgesteld, onder meer – maar niet uitsluitend –, in het raspen van verfhout. Ze werden hiervoor betaald, maar moesten tussenkomen in de onkosten. Dit wordt duidelijk gemaakt in dit eerste deel van twee over het Gentse Rasphuis aan de Coupure, een initiatief van de ‘verlichte’ Vilain XIII, politiek leidende figuur in Gent en het vroegere graafschap Vlaanderen tijdens de late Oostenrijkse Tijd.

Landlopers: vroegere toestand

Met een besluit genomen in 1616 probeerden De Staten van Vlaanderen (vertegenwoordigers van de ‘kwartieren’ van Brugge, Ieper, Gent en het Brugse Vrije) de sociale plaag van landloperij en bedelarij door opsluiting in te dammen. Dit naar het voorbeeld van de grootsteden zoals Parijs 1545, Londen 1550, Amsterdam 1595 en Bremen 1613. Een deel van het Gentse Geeraard de Duivelsteen werd omgebouwd tot tuchthuis. De ingebruikname ervan liet echter een halve eeuw op zich wachten (tot 1676!). Men noemde de instelling, naar analogie met Amsterdam, het Spinhuis (deel voor vrouwen) en het Rasphuis (mannen). Vrij vlug was het Duivelsteen overbevolkt, wat resulteerde in heel wat problemen, vooral inzake gezondheid.

Gevangenis en veroordeelden

Tot in de 18de eeuw werden gevangenen in Gent zelden voor lange tijd in een gevangenis opgesloten. Er was wel de voorlopige opsluiting in afwachting van een vonnis, dat nooit lang op zich liet wachten. De beruchte ‘suikerlade’ boven het poortgebouw en andere kerkers in het Gravensteen werden daarvoor gebruikt. Om te straffen stond een heel arsenaal aan vernederende, pijnlijke, niet zelden dodelijke middelen ter beschikking van de scherprechters, maar geen gevangenisstraffen.

In Engeland werd het gevangeniswezen in de achttiende eeuw ernstig in vraag gesteld door John Howard (1726-1790). Aan hem wordt het nieuwe principe van één cel per gevangene toegeschreven. Nadat hij zelf kort in Frankrijk opgesloten werd, bezocht hij honderden gevangenis. Een typisch voorbeeld van toen: ‘twee vuile dagkamers, drie smerige nachtkamers, voor de mannen acht voet (ca. 2,4m.) in het vierkant, voor de vrouwen iets meer ruimte: negen bij acht voet, 4,5 vierkante meter. Het stro is verpulverd tot stof en zit vol ongedierte, geen koer, geen water ter beschikking. Kleine overtreders zitten in ijzers gekluisterd. Bij mijn laatste bezoek waren er acht vrouwen’, schrijft Howard. Hij pleit voor grote hervormingen.

Ook in Gent waren sommige straffen wreedaardig. Zo voorzag het tuchthuisreglement van 1741 als straf voor weerspannige gevangenen de ‘papegaaisoep’. Die bestond erin dat men de gevangenen in een waterput liet zakken waarin het peil voortdurend steeg. Om niet te verdrinken was de gevangene genoodzaakt om een pomp te bedienen. Stoppen met pompen betekende dus verdrinken! (De Buck, 2007).

Nieuwe opvattingen over het gevangeniswezen

In de jaren 1700 werd het corporatisme van de machtige ambachten stevig teruggedrongen, met als gevolg dat arbeidskrachten vrij konden aangeworven worden. Er groeide een moderne industrie, die gretig beroep deed op goedkope arbeidskrachten, zoals vrouwen en kinderen. Het loon van de mannen daalde hierdoor drastisch. Dit gaf niet alleen aanleiding tot stakingen en betogingen, maar ook tot meer kleine criminaliteit. Niettegenstaande de economische opleving, bleef ook het aantal behoeftigen stijgen.

Het ondernemerschap of nijverheidsmercantilisme groeide en werd door de Staat ondersteund. Dit werd in Frankrijk ook wel Colbertisme genoemd naar Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) minister van Financiën onder Lodewijk

XIV. Hij gaf de volgende raad aan de vorst: ‘Daar welstand steeds van arbeid komt en armoede van niets doen, moet het Uw voornaamste zorg zijn de armen op te sluiten en hun een bezigheid te geven waarmee zij hun kost kunnen verdienen; in dat opzicht kunt U niet genoeg maatregelen doen treffen’. Zo gezegd, zo gedaan dus, ook in gevangenissen. Vandaar dat de opgesloten aan het werk gezet werden. Ze kregen vooral eindeloos vervelend en allesbehalve creatief werk: raspen van verfhout voor de productie van rood pigment, het handmatig spinnen van wol met ‘spinrokken’. De naam Rasphuis duidt het werk aan, zoals dat vroeger al gebeurde in het Geeraard Duivelsteen: de gevangenen moesten toen ‘hun tijd doorbrengen’ met het raspen van West-Indisch (Braziliaans) verfhout (campèchehout). De op die manier verkregen kleurstof werd gebruikt voor het verven van wol.

Toch geeft men ook aan dat dit vaak enkel de straf voor de minst handelbare gevangenen was, en dus zeker geen algemene dagelijkse bezigheid voor iedereen, zodat de naam Rasphuis enigszins misleidend is, en zeker niet van toepassing voor de hele duur van het bestaan van de instelling (Vermeulen, 1936; Le Normant en Bernaerts, 1828).

Vilain XIII en het ‘Provinciaal Correctiehuis’

De wantoestanden werden onder meer opgemerkt door Jean Jacques Vilain XIII (sic, zie afb. 1). Hij was Eerste Schepen van de Keure (te vergelijken met burgemeester) van 1755 tot 1759 en van 1761 tot 1774. In 1774 werd hij benoemd tot Groot-Baljuw van de Kasselrij van de Oudburg, een overkoepelend bestuur voor de streek rond Gent, en tot voorzitter van de Staten van Vlaanderen (Lenders, 1995). Hij was ook politiek vertrouweling van Aartshertog Karel van Lotharingen. Mede onder de invloed van de Verlichting trachtte hij de bestraffing humaner te maken (Vilain XIII, 1775). Dat moeten we relatief zien: minder onmenselijk dan de strafuitvoering vroeger.

Op 13 juli 1771 besloten de Staten van Vlaanderen tot het sluiten van het tuchthuis in het Geeraard De Duivelsteen en meteen tot de oprichting van een nieuw, ditmaal ‘Provinciaal Correctiehuis’. Dit betekent dat het geen stedelijke instelling meer was, maar dat het afhing van de ‘Provincie’ (de ‘Staten’) van Vlaanderen, met andere woorden het oude graafschap Vlaanderen, min de gebieden die veroverd waren door het Franse koninkrijk en de Verenigde Provinciën van de noordelijke Nederlanden. De term Correctiehuis duidt erop dat men tot de overtuiging gekomen was dat de veroordeelden konden worden ‘verbeterd’. Vandaar ook de term Verbeteringsgesticht voor misdadige minderjarigen. Keizerin Maria Theresia verleende op 17 januari 1772 een octrooi

(vergunning) aan het besluit van de Staten waardoor de realisatie kon beginnen.

Afb. 1. Vilain XIII. Overgenomen uit de tweede uitgave van zijn boek 'Mémoire sur les moyens ...', 1841, gereproduceerd in Lenders, 1995.

Als locatie werd een uitgestrekte strook grond gekozen in het nog volop landelijke Ekkerghem (afb. 2), langsheen de nog niet lang gegraven Coupure. Er werden twee architecten aangesteld. Naargelang de bronnen vindt men verschillende namen. Meestal wordt aangenomen dat ingenieur Malfeson en de jezuïet Klugman de gegadigden waren.

Als concept werd geopteerd voor een achthoek waarbinnen acht trapeziumvormige blokken (kwartieren, vleugels) uitgaven op een achthoekige binnenplaats. De oppervlakte van het ganse complex bedroeg ruim 4,3 hectare. In een eerste fase was de verwezenlijking voorzien van slechts vier blokken, de helft van het geplande (afb. 3 en 4). Drie voor gedetineerden (twee voor mannen, één voor vrouwen) en één voor de administratie en de directie.

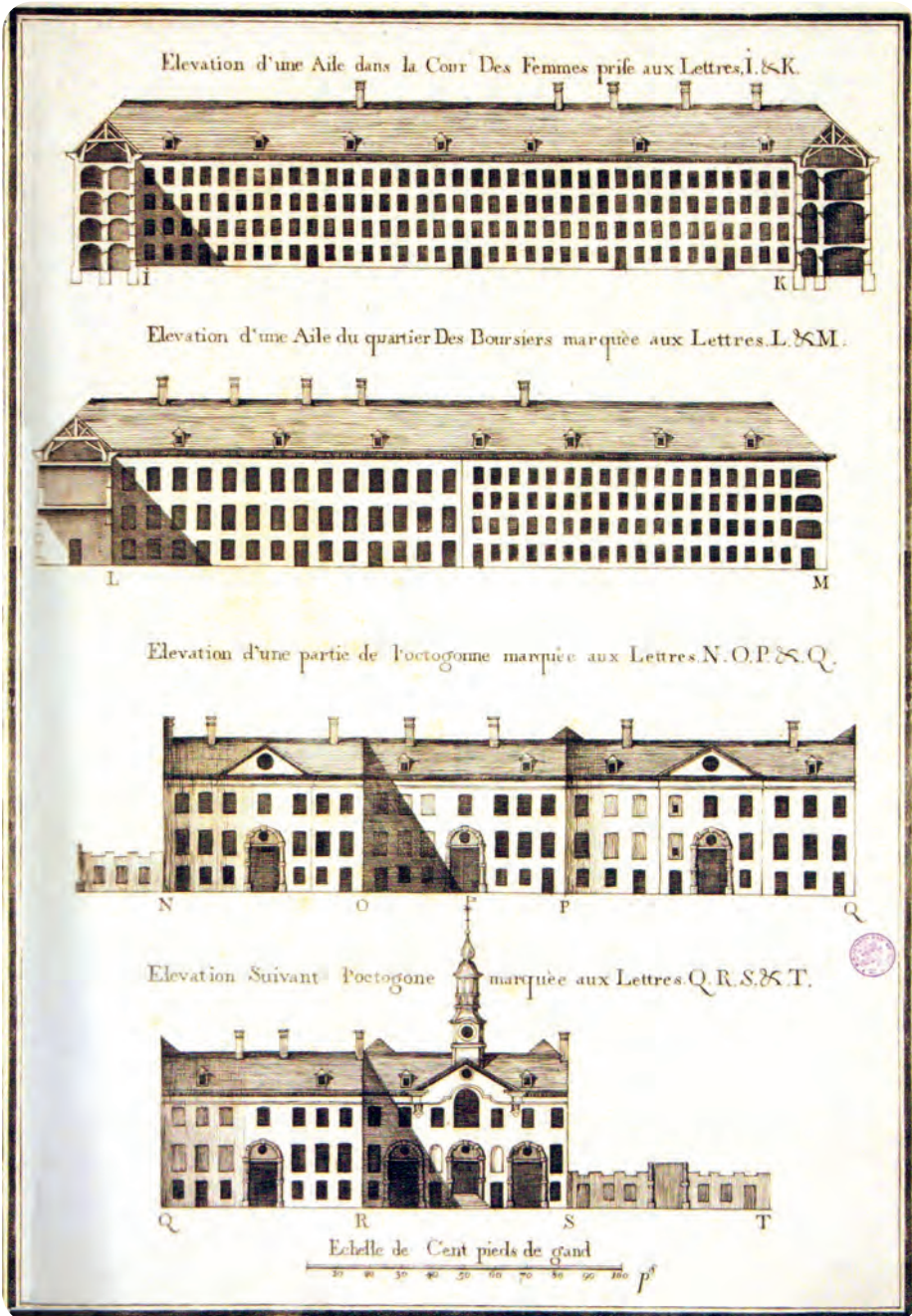

Afb. 2. Het Rasphuis in 1825 (J. Wynantz) gezien vanuit de Nieuwe Wandeling met een nog zeer landelijke deel van Ekkerghem. Binnenin het torentje van de kapel. Achterin de windmolen van de Galgenberg (Archief Gent, Zwarte Doos).

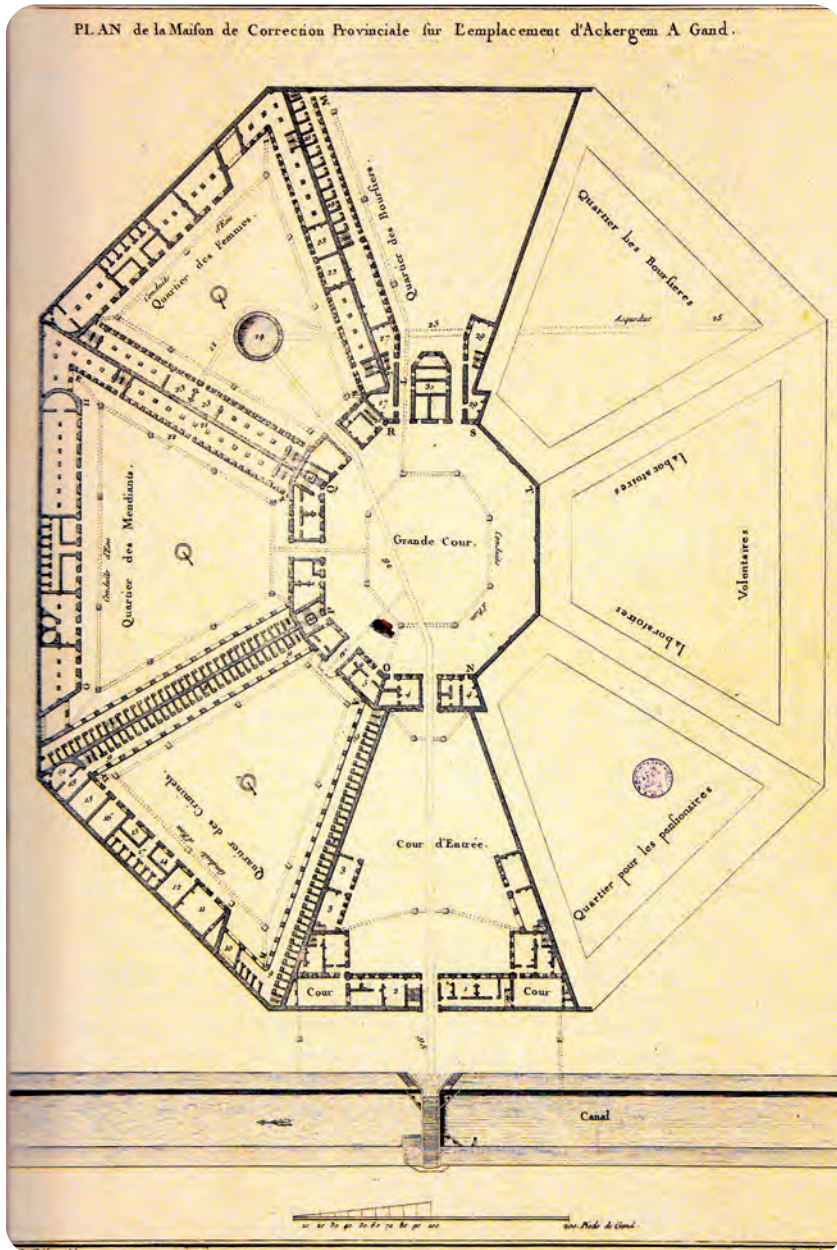
In mei 1773 reeds kon een eerste groep gevangenen het Geraard de Duivelsteen verlaten en zijn intrek nemen aan de Coupure. Enkel personen van acht tot 60 jaar werden toegelaten omdat men enkel werkbekwame gevangenen wenste. Overdag waren de gedetineerden samen in gemeenschappelijke lokalen. 's Nachts (20.30- 05.30 u.) sliep de gevangene alleen in zijn cel. Bij de eerste 'lichting' waren er 280 mannen en 170 vrouwen.

Het overlijden van Vilain XIII in 1777 had nadelige gevolgen voor de toestand en het regime in het tuchthuis. Vrij vlug verwaterde de toepassing van de strakke interne regels. Op 15 Juni 1781 bezocht keizer-koster Jozef II het Rasphuis, en hij had, getrouw aan zijn reputatie, heel wat kritiek op de werking.

Het tuchthuis maakte al snel deel uit van het maatschappelijk leven. De uitdrukking 'Hij heeft in den akker gezeten' betekende toen zoveel als nu 'hij zit (logeert) in de Wandeling'. De Akker was een deel van Ekkerghem. Een Rasphuisgast was een gevangene. 'Hij is Rasphuisgast' wou zeggen: die gast is goed voor het gevang. Nog een uitdrukking: 'hij zit in 't convent (klooster) van Sint Raspijn'.

Afb. 3. Gevelopstanden van de vleugels gerealiseerd in 1772-1773. Onderaan de vleugel met de kapel (Zwarte Doos – Archief Gent).

Afb. 4. Grondplan van het half gerealiseerde Rasphuis, eind 18de eeuw. Onderaan de Coupure met het Rasphuisbrugje tussen de hoofdingang en de Rasphuisstraat aan de overzijde van het Coupurekanaal. Bemerkt de talrijke individuele slaapcellen met zuilengalerijen naar de koer toe in het Quartier des Criminels. In het vrouwenkwartier waren de slaapvertrekken niet individueel gecompartmenteerd. Naast een afdeling voor bedelaars (mendians), was er huisvesting voor 'boursiers' (?) voorzien (Zwarte Doos).

Lieven Bauwens haalt er geld uit

Met de komst van het Franse Bewind waaide er een straffe commerciële wind door het gebouw, vooral door toedoen van de opportunistische Lieven Bauwens (eerste Maire van Gent - juli 1800/april 1801). Hij sloot met Parijs een negenjarig contract waardoor hij de beschikking kreeg over alle gedetineerden om ze in te zetten in zijn werkplaatsen binnen de inrichting (Seutens, 1974). Als tegenprestatie verplichtte hij er zich toe voeding, kledij en andere verzorging te verstrekken aan gevangenen en personeel. In de praktijk kwam hij schromelijk tekort aan zijn verplichtingen, waardoor hij in feite jarenlang de gedetineerden uitbuitte! Het kostte Bauwens amper 1/6 van wat hij aan normale werkkrachten zou hebben betaald. Er waren 1600 gedetineerden, daar waar er maar plaats was voor 400. Het regime was zo onmenselijk dat er zo goed als elke dag een dode viel. Enkele staatsinspecteurs schreven wel een aantal rapporten over de mistoestanden in de Gentse gevangenis, maar dat hielp niet, Bauwens was niet enkel maire, maar ook een goede vriend van Faipoult, de prefect van het Scheldepartement. Pas na de aanstelling van een nieuwe prefect kwamen de wantoestanden in de gevangenis aan het licht. Bauwens moest zijn rekeningen in orde maken en uit de gevangenisdirectie verdwijnen. Terzijde zij vermeld dat op 18 juli 1803 de Eerste Consul (Napoleon) en zijn vrouw Joséphine een bezoek brachten aan de Gentse gevangenis

Hollandse Tijd

Over de voeding in het Rasphuis in de negentiende eeuw (1819) verscheen een bijdrage van Luk Lekens, met een 'recept' dat een idee geeft van wat die kon inhouden. 'Zeventig kilogrammes beenderen (die reeds in de keukens gediend hebben) zyn gedurende vier uren onderworpen aen den damp voortkomende uit 't koken van 270 liters water die, voor de 7/8 veranderen in gebonden of lyvige gelei, en voor 1/8 in alderbeste vet. Die zelve beenderen worden naerdien nog onderworpen gedurende twee uren, aen het bewegen van eene tweede op koking met 180 liters versch water het welke verdikt en die vermengd zynde door bykommend water met de gelei voortsgesproken van de eerste bewerking, een zeer krachtig sop geeft de welke vergenoegd voor de maelyd van 1200 persoonen 't meeste deel in den bloei hunner jaren en in het huis bezig met werk dat min of meer moeyelyk is. Dees bouillon wordt soep door de byvoeging van brood, rys, gerst, aerdappelen, etc.' Dat klinkt niet aantrekkelijk, maar goed.

Toch was er verbetering op komst. Het Hollands tijdperk bracht een positieve kentering in de kwalijke toestanden. Meer zelfs: bij K.B. van 2 september 1824 besliste Willem I tot voltooiing van wat al een halve eeuw gepland was: het bouwen van de al lang geplande tweede helft van de gevangenis. Louis Roelandt, goed gekend van het latere Operagebouw en het Justitiepaleis, werd aangesteld tot architect en het geheel werd begroot op 500.000 gulden. In 1826 was het gebouw voltooid (afb. 5 en 6). De naam werd gewijzigd in ‘Huis van Réclusie (opsluiting) en Tuchtiging’. Zwervers werden verwezen naar de nieuw opgerichte ‘landlopers kolonie’ in Merksplas. Vanaf 1828 werden enkel de veroordeelden tot een criminele straf opgesloten in de instelling aan de Coupure.

Afb. 5. Voorzijde van een medaille (verguld zilver, 35mm) uitgegeven bij de voltooiing in 1826. Het Latijnse randschrift betekent zoveel als ‘werkhuis ter verbetering van veroordeelden’. Onderaan de twee bouwjaren 1772 en 1826. In de rand de naam van de medaillist F. Braemt die dit fijne werkstukje realiseerde (gereproduceerd uit Claeys, *P. Médailles gantoises modernes*, p. 112, fotoafdruk verz. M. Vollaert).

De gedetailleerde beschrijving, inclusief het tuchtreglement, door Le Normant (1828) geeft de verloning van de gevangenen weer per dag (30-80 cent) en per afgeleverd werk en de prijzen van wat men ervoor in de kantine kon kopen (worst en kaas aan 70 cent per pond; aardappelen aan 2.5 cent per pond en een Frans broodje aan 3 cent). Er is duidelijk een verbetering!

Afb. 6. Het Gevangenismuseum van Merksplas stelt een unieke maquette van het Rasphuis tentoon. (foto Karel Govaerts; 2020).

Theater in het Rasphuis

In 1828 kreeg Gent bezoek van een hoogst ongewone Pruisische dame, Johanna Troseiner, beter bekend onder de naam van haar man Schopenhauer en van haar zoon, de zo mogelijk nog ongewonere filosoof Arthur. In haar reisverslag, in Nederlandse vertaling *Een vrouw op reis* (Carnier & Gilleir, 1998), besteedt ze relatief veel bladzijden aan Gent. Hierbij baseerde ze zich, zoals ook anderen na haar, meer dan waarschijnlijk op de gids voor Gent van Auguste Voisin, waarvan de eerste uitgave een paar jaren eerder verschenen was (1826). Haar beschrijving van het ‘Tuchthuis’ volgt direct op die van ‘Het Paleis der Hooge-School. Ze typeert de instelling als ‘eigenlijk een grote fabriek’. Het reisverhaal van Johanna Schopenhauer brengt ook een nieuw element aan dat we hier niet achterwege kunnen laten.

Enkele gevangenen die iets van de wereld gezien hadden vormden zich tot een groepje rond het eigenaardige idee om hun respectievelijke kunsten aan te wenden voor de oprichting van een theater in het tuchthuis, wat hen ook niet verboden werd (afb. 7). Bijzonder geschikte decoraties sierden het indrukwekkend opgebouwde podium. Om een echte spelersgroep te vormen ontbrak het alleen nog aan dames, want die kon men onmogelijk toegang verschaffen.

De mannen trokken zich echter uit de slag. Naar het voorbeeld van de oude Grieken en Romeinen namen de jongsten van het gezelschap de vrouwelijke rollen voor hun rekening. Allerlei stukken, tragedies en komedies, werden gebracht. Het was zelfs mogelijk als buitenstaander, mits toestemming, de voorstelling te gaan bijwonen op zondag. Zo was er een Franse voorstelling van Kotzebues 'Menschenhaat en Berouw' (een moraliserend en sentimenteel werk uit 1789, online beschikbaar) en kennissen van Johanna verzekerden haar dat het bijzonder goed meeviel, boven alle verwachting. De jonge dief die Eulalia speelde, bracht een bijzonder ontroerend effect teweeg, niet alleen op de toeschouwers, maar ook op zichzelf, zodat hij in de laatste scène niet meer kon spreken door de tranen.

Afb. 7. De leeggemaakte theaterzaal, net voor de afbraak in 1935-1936 (verz. M. Vollaert).

Verder haalt Johanna uit de teksten van Voisin aan dat er zowel katholieke als protestantse erediensten lopen en bovendien dat er een marketenter langskomt bij wie de gevangenen met zinken munten (onbruikbaar buiten de gevangenis), bescheiden aankopen kunnen doen op een ordentelijke manier, aan prijzen die (met opzet) iets hoger lagen dan die buiten de instelling. Dammen en

domino spelen tijdens de vrije uren mag, maar elke vorm van kansspelen om geld bleef ten strengste verboden en wordt zwaar bestraft.

Dankwoord

De auteur stelt er prijs op Karel Govaerts van het Archief Gevangenis­museum te Merksplas te bedanken voor de interessante informatie en foto's van de maquette van het Rasphuis, 134 cm bij 124 cm groot en 28 cm hoog tot het topje van het kapeltorentje, gemaakt uit stevig karton. De GT-redactie is ook Maurice Vollaert dankbaar, die ons liet kiezen in zijn uitgebreide fotocollectie. Nog meer gezichten hieruit in deel 2 van deze kleine reeks.

Referenties

- Anon. (1771). *Conditien van de wercken aen te nemen tot de stichtinge van eenen bouw moe­rende dienen voor een provinciael tucht-huys te plaetsen binnen de stadt Gentd op de prochie van Ackergem*, P. de Goesin, Gent.
- Carnier, M., Gilleir, A. (1998). *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer*. Davidsfonds, Leuven, pp. 192.
- De Buck, R. ((2007). Gentse memoriedagen. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 26, p. 229.
- Howard, J. (1777). *The state of prisons in England and Wales. With preliminary observations, and an account of some foreign prisons*, Cadell en Conant, Londen, pp. 489
- Lekens, L. (1988). Voeding in het 'Tuchthuis' te Gent. In: *Ghentsche Tydinghen*, jg. 17, p. 334-335.
- Lenders, P. (1995). *Vilain XIII*, Davidsfonds, Leuven, pp. 127.
- Le Normant, C.A., Bernaert, B. (1828). *Description de la maison de force à Gand, ou Guide des voyageurs qui visitent cet établissement*, Gent, Dujardin.
- Seutens, A.M., (1974). Lieven Bauwens - Mythe en Werkelijkheid. In: *Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 28, p. 77-104.
- Vermeulen, J. (1936). Centrale Gevangenis in Gent. In: *Toerisme*, jg. 15 nr. 7.
- Vilain XIII, J.J. (1775). *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état*, Gent (tweede uitg, 1841).
- Voisin, A. (1826, eerste uitgave). *Guide des voyageurs dans la ville de Gand ou notice historique sur cette ville, ses monuments et ses hommes célèbres*. Gent, Vandekerckhove.
- Werkgroep Coupure (2009). *De Coupure in Gent: scheiding en verbinding*. Gent, Academia Press.

DE GENTSE ‘HOLLANDSE’ CITADEL IN INTERNATIONALE CONTEXT

Deel 2. Bouw loopt niet van een leien dakje

Marc Hanson

In de eerste bijdrage van deze tweedelige reeks zagen we hoe Wellington, de overwinnaar van Waterloo, een grote rol speelde in het opmaken van het concept van de chronologisch derde verdedigingsgordel in de Zuidelijke Nederlanden, opgeworpen tegen mogelijke Franse invallen. Algauw bleek dat de belangen en de in functie daarvan gevolgde strategie van de Nederlanden en van het Verenigd Koninkrijk niet gelijk spoorden. De inbreng van de Nederlanden onder de nieuwbenoemde Koning Willem was belangrijk. Niet toevallig sprak men in Gent van de Hollandse Citadel, opvolger van het verdwenen Spaans Kasteel. In dit tweede deel pogen we een aantal vragen te beantwoorden. Waarom duurde het zo lang, zelfs tot na 1830, vooraleer de Gentse citadel afgewerkt geraakte en operationeel werd? Hoe reageerden de burgers op de ongemakken die met zo'n gigantisch militair project gepaard gingen? Ook in deze bijdrage trachten we deze vragen vooral te beantwoorden vanuit internationaal perspectief.

Noord-Nederlanders aan de slag

Op 12 maart 1814 benoemde Willem I Cornelis Kraijenhoff (1758-1840) tot inspecteur-generaal van alle fortificaties. Deze 'Hollander' was een veelzijdig talent: jurist, filosoof, natuurkundige, kaartenmaker en waterbouwkundige. Hij zou dus toezicht houden op de bouw en het onderhoud van de Wellingtonbarrière. Over de eerste 'horizontale' verdedigingslijn waren Wellington en Kraijenhoff het snel eens. Over de tweede lijn ontstond een slepend meningsverschil. De held van Waterloo wenste de tweede lijn via Halle door te trekken naar Mont-Saint-Jean bij Waterloo, onder andere met het oog op de ver-

dediging van Brussel, één van beide hoofdsteden. Maar de Nederlanders waren bang dat die tweede lijn in geval van nederlaag, voor de Britten een snelle ontsnappingsroute naar Oostende zou worden. Daar konden de troepen dan inschepen naar hun veilige eiland. Zij stelden daarom een andere tweede lijn voor die via Oudenaarde, Dendermonde, Antwerpen en Hasselt naar Maastricht zou lopen. Wellington trok op papier aan het langste eind, maar in de praktijk liep het toch anders.

Eind 1815 droeg de hertog de dagelijkse leiding, planning en uitvoering van de barrière volledig over aan Kraijenhoff. Al na hun eerste ontmoeting was de hertog onder de indruk geweest van de waterbouwkundige en militaire kennis van de Nederlander. Bovendien zou Wellington die belangrijke taak steeds moeilijker kunnen combineren met politieke opdrachten in eigen land. Eind december 1818 zou hij zelfs toetreden tot het kabinet-Liverpool.

Met Kraijenhoff aan het hoofd van de Dienst Fortificatiën kwam de fortbouw onder de praktische leiding van Nederlandse ingenieurs. Verder had de Nederlander natuurlijk invloed op de vordering van de werken aan de verschillende forten. Voorjaar 1816 lag de bouw van de meeste forten van de eerste lijn min of meer op schema, maar de geplande bouw van versterkingen te Halle en Mont-Saint-Jean wist hij voor zich uit te schuiven. Gent was zeer strategisch gelegen op het snijpunt van de tweede lijn en de (verticale) Scheldelijn. Daar kwam de bouw van het fort laat op gang (zie verder). Kraijenhoff was duidelijk niet van plan om snel de rode loper uit te rollen voor de in zijn ogen vlotte 'evacuatie-route' van het Engelse leger na een mogelijke nederlaag.

De Dienst der Fortificatiën had zes directies, onder andere in Gent, Antwerpen en Namen, met aan het hoofd telkens een kolonel-directeur. Kolonel Hennequin was het hoofd van de derde Directie te Gent en had de forten van Oudenaarde, Ieper, Dendermonde en Gent zelf onder zijn toezicht. De planning en de bouw liep niet altijd van een leien dakje, want het project was in het zuiden des lands allesbehalve populair. De bewoners van de vestingplaatsen pleegden soms obstructie of (openlijk) verzet tegen de militaire plannen. Vooral lokale aannemers waren daarin bedreven. Om de kosten te drukken had het Hollands bestuur verordonneerd dat de aanbestedingen per prijstarief gedaan moesten worden. De genie stelde daarom een prijs vast per kubieke meter verplaatste aarde, geleverde stenen, metselwerk, enz. Kandidaat-aannemers konden dan inschrijven voor een hogere of lagere prijs dan de voorgestelde. Soms konden ze hun slag slaan door een lagere prijs te bieden, maar een (veel) mindere kwaliteit stenen of metselwerk te leveren dan afgesproken. Af en toe sloot de genie ter plekke een deal met de aannemers, waarbij ze

tegen steekpenningen oogluikend toestond dat bijvoorbeeld het metselwerk van mindere kwaliteit was. Dat leidde in Oudenaarde, Ath en Charleroi tot grondverschuivingen en instortingen. Het grootste schandaal voltrok zich in 1824 in Ieper. Nadat daar het kruitmagazijn was ingestort, ontdekte een onderzoekcommissie dat er corruptie in het spel was. Verschillende betrokkenen kregen flinke straffen en Hennequin, de hoogste verantwoordelijke, belandde in de gevangenis, waar hij zelfmoord pleegde. De hele affaire kreeg nog een nare nasleep, want ook baron Kraijenhoff werd beschuldigd, maar vier jaar later zou hij vrijspraak en eerherstel krijgen. Zijn functie werd echter afgeschaft en in 1826 werd hij op non-actief gesteld.

Een gealarmeerde Wellington stuurde John T. Jones op inspectie naar het Verenigd Koninkrijk. Deze kolonel hield namens de Britse medefinanciers de voortgang van de bouw al jaren in de gaten en kende iedereen die ermee te maken had. Paniek was volgens hem helemaal niet nodig. Door de tijdsdruk om de forten te voltooiën, waren her en der fouten gemaakt, maar daardoor kwam de militaire betrouwbaarheid van de forten niet in het gedrang. Wel had Kraijenhoff indirect schuld aan de obstructiepolitiek van de ‘Belgen’ omdat hij voor de bouw in het zuiden te weinig draagkracht had gecreëerd. Het merendeel van de officieren, ingenieurs, opzichters, militaire bewakers en zelfs huisbewaarders kwam niet uit de regio zelf, wat tot onvrede leidde. Bij de genie waren in 1830 op de 128 officieren-ingenieurs maar zes ‘Belgen’. De weinige hoge militairen die mee mochten doen, beklagden zich erover dat ze ook nog eens Nederlands moesten leren.

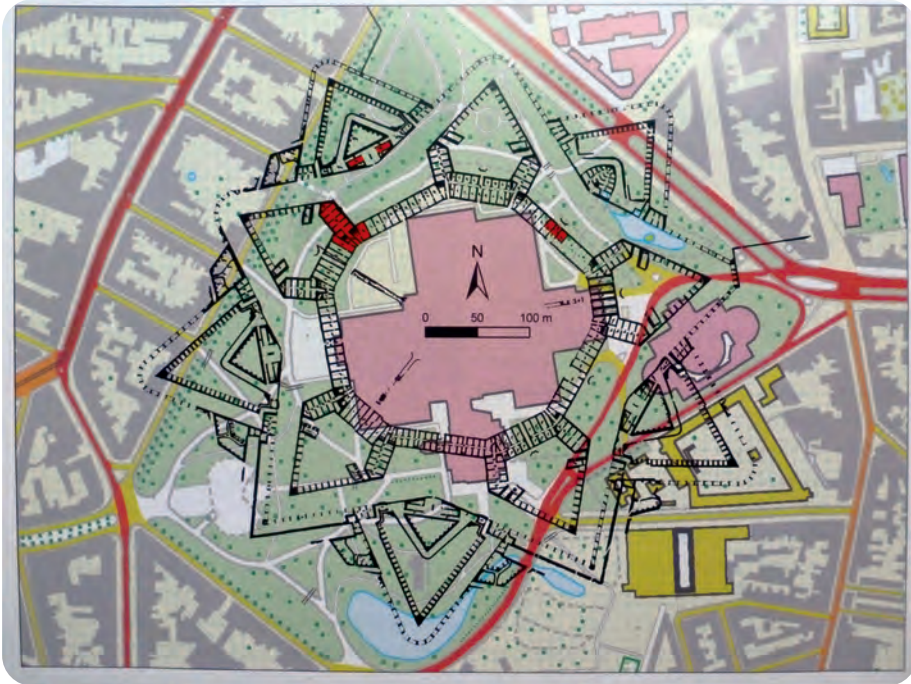
Een klik rond Willems tweede, weerbarstige zoon Frederik, exploiteerde die onvrede en greep de kans om Kraijenhoff onschadelijk te maken. Door de voormalige topman van de fortenbouw terzijde te schuiven kon prins Frederik de eigenzinnige Dienst Fortificatiën onder zijn gezag brengen. Die hele ommekeer was niet van aard om het werk aan de forten die nog niet af waren, zoals dat van Gent, te doen opschieten. Frederik zag namelijk veel minder brood in ‘al dat gemetsel’. Hij vond dat zijn vader en Kraijenhoff zich vooral door de Britten en Wellington hadden laten meeslepen in een duur, onpopulair en anachronistisch militair avontuur.

Aanpak bij de Gentse citadel

In de *Gazette van Gent* van 12 april 1819 vernamen de krantenlezers: ‘Van goeder-hand zyn wy onderricht, dat buyten deze stad, tusschen de Kortryksche en de Heuver-poorten, een fort moet aangelegt worden, waer toe een ingenieur, die het ontwerp moet maken, reeds alhier is aangekomen en een

wooninge voor dry jaeren heeft gevraegt.’ Gent was toen al op bevel van keizer Jozef II zijn oude verdedigingswerken kwijtgeraakt, en het graduele afbraakproces van het Spaans Kasteel was nog aan de gang.

Eerst werd er nog aan gedacht het Kasteel weer op te knappen, maar om diverse redenen heeft de Nederlandse genie dit plan verlaten. Er zou een nieuwe, moderne citadel gebouwd worden op een van de hoogste, maar ook kwetsbaarste plaatsen van Gent. Die plek lag tussen de Kortrijkse en de Heuvelpoort, aan het begin van de weg naar Kortrijk en Frankrijk. Nadat de optie Spaans Kasteel van de baan was, liet Wellington majoor-ingenieur Carel Frederik Gey van Pittius, afkomstig uit Den Haag, naar Gent komen. Op 19 april 1819 kreeg hij de opdracht de plannen voor de nieuwe citadel te maken. De vesting moest verdedigd kunnen worden door een beperkt garnizoen, maar in

Afb. 1. Grondplan van de Gentse citadel geprojecteerd op de huidige toestand van park, straten en bebouwing op de site. De ontwerper Gey van Pittius koos voor het Franse model met twee grote, in elkaar geschoven vijfhoeken oftewel vijfpuntige sterren. De grote tienhoekige binnenplaats wordt omringd door soldatenverblijven, die uit twee bouwlagen bestonden. De onderste laag was een halfkelder. De vijf lange zijden worden ‘courtines’ genoemd, de vijf korte zijn de ‘kelen’ van de bastions. De rood gekleurde zones zijn de enige nog bewaarde originele onderdelen van de citadel. De roze grote gebouwen van de feestpaleizen, het Kuipke en het SMAK en het Congressentrum ICC nemen bijna de hele grote binnenkoer in (zie fig.4).

Rechts het MSK. Plan overgenomen uit Decavele en Balthazar (2011).

geval van nood ook plaats kunnen bieden aan enkele duizenden manschappen.

Op 19 oktober 1819 bood de majoor de militaire overheid zijn ontwerp voor de vesting aan (afb. 1). Hij koos naar Frans model voor twee grote, met elkaar verbonden vijfhoeken met zijden van 270 tot 380 meter. Die waren voorzien van vooruitspringende driehoekige bastions met kazematten met schietgaten voor de kanonnen. Die bombestendige kazematten waren uitgevoerd in dikke bakstenen troggewelven, beschermd tegen projectielinslagen door een zware laag aarde. De bastions waren met elkaar verbonden door courtines, waarin zich de toegangspoorten bevonden. Door de verbonden vijfhoeken ontstond een ruim, tienhoekig binnenplein, waarrond de verblijven lagen voor maximaal 5 à 6.000 manschappen, honderdvijftig paarden en meer dan 300 ton buskruit in vaten. De wallen zouden vijftien meter boven de grachtbodem uitsteken, en die droge grachten zouden ongeveer twintig meter breed en vier à vijf meter diep zijn. De citadel zou nog veel groter worden (43 ha) dan het al immens Spaans Kasteel. Het ontwerp en de bijbehorende plannen werden door Wellington en Kraijenhoff aanvaard en Willem I decreteerde op 4 oktober 1821 het bouwen van de citadel.

Op 15 november 1821 werd het plan van onteigeningen, getekend en opgemaakt door Gey van Pittius, openbaar gemaakt. Voor ruime bekendmaking werden de volgende dag op verschillende plaatsen in de stad gedurende acht dagen affiches opgehangen (afb. 2). Dat gebeurde natuurlijk ook aan de Kortrijkse en de Heuvelpoort en aan alle herbergen buiten die poorten. De gedwongen onteigening betrof vooral 'landerijen' (zaailand, weiden, tuinen, boomgaarden, onbewerkte grond), enkele (kleine) huizen langs de weg naar Kortrijk, herberg De Papegaai en een oliemolen met bijbehorend molenhuis en woonhuis langs dezelfde weg. In totaal werden 97 percelen, variërend van grote tot zeer kleine, van particulieren en instellingen met een totale oppervlakte van 3411, 72 are of ruim 34 ha onteigend. Het Rijk zelf had er al een groot stuk grond en een toegangsweg ernaartoe in eigendom.

Het duurde tot het voorjaar 1824 eer alle administratieve formaliteiten waren afgehandeld. Sommige eigenaars gingen in beroep tegen de onteigening of de te lage vergoeding, wat tot vertragingen leidde. Andere vertragende factoren waren bv. het nagaan of er een hypotheek op de eigendom rustte, de berekening van extra schadeloosstelling voor bemesting en/of vruchten op het veld, kleine vergissingen of misverstanden over de grootte van het terrein (Nederlandse roeden waren geen 'Gentsche roeden'!).

INLYVING van Gronden in de nieuwe
Vestings-werken der stad GEND.

Gedwongen onteygening.

**BÜRGEEMEESTER EN SCHEPENEN DER
STAD GEND, Provincie van Oost-Vlaenderen,**

Kragtens de Wet van 8 Maert 1810, en de Koninglyke Beslyuten van 25 December 1816, n.º 71, en 30 December 1819, n.º 61, betrekkelyk tot de toepassing van den 7.sten artikel van de voorzeyde Wet, voorkomen en verwittigen alle de geene wie de zaeke mag aengaeu, dat de Grond-teekening der Landen en Eygendomen, aenwyzende de naemen van elken Eygenaer, waer van de weerdeering zal moeten plaets hebben, ten eynde aen de beschikking van den Staet gesteld, en in de nieuwe verdedings-werken dezer Stad, bevolen by 's Konings-Beslyut van 4 October 1821, ingelyft te worden, berustende is en zal blyven, gedurende acht dagen, ter eerste Afdeeling der Komptooeren van de Regering, op dat een ieder 'er kennis van neeme, ende geene onweetendheyd voorwende.

Gedaen ten Stadhuyze van Gend, den 15 November 1821.

Burgemeester en Schepenen voorzeyd,

Barthelemy Despars

Op bevel, den Secretaris, *Mouton*

Afgekondigt met trompette, doór my gezwooren Uytleezer, den
15 November 1821.

Vanheule

Tot GEND, by C. J. FERNAND, Stads-Drukker, op de Goude Leeuw Plaest.

Afb. 2. Aanplakbiljet dat de onteigening van gronden i.v.m. de bouw van de citadel aankondigt (15. 11. 1821). Uit: RAG, Hollands Fonds, nr. 1165, doos 695/4.

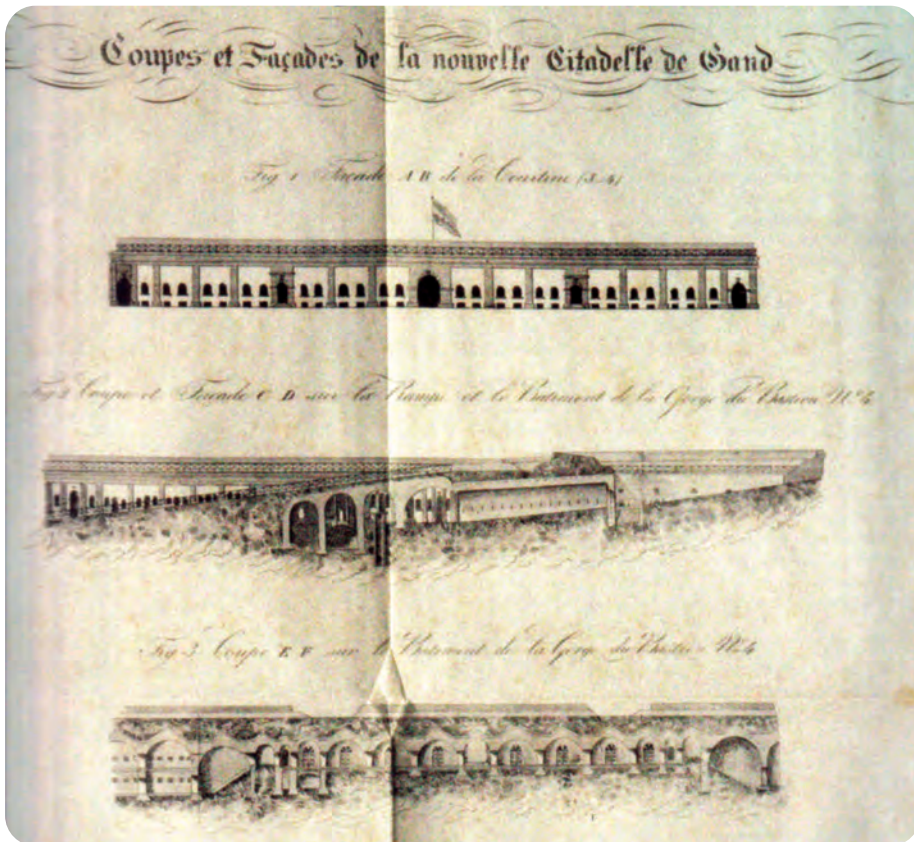
De kosten van de onteigeningen, de aankoop van de gronden en de sloop van enkele huizen beliepen 153.250 gulden, terwijl het bestek van de citadel op 3.325.000 gulden werd geraamd. Dit bedrag zou ruimschoots worden overschreden: in 1827 was al meer dan zeven miljoen uitgegeven. Behalve de onteigeningen waren er nog andere nadelen voor de omwonenden. Binnen een afstand van 585 meter van het glacis mochten stedelingen niet meer bouwen. Daarom stonden er tot 1870 alleen huizen langs de onpare kant van de Steenweg naar Kortrijk. De bouw leidde wel tot bedrijvigheid en werkgelegenheid voor honderden mannen, maar bracht ook onrust en overlast rondom de grote bouwplaats. De (te) hoge kosten moesten bovendien door de bevolking worden gedragen.

Nadat landmeters de plannen op papier op het terrein hadden af- en uitgemeeten, kon op 27 mei 1823 het enorme grondverzet beginnen. Kort daarvoor, op 15 april, had de ontwerper zelf de eerste steen gelegd. Het grondwerk werd vertraagd doordat de arbeiders geregeld stootten op achtergebleven fundamenten van het vroegere Montereyfort (1765-1785). De andere forten die onder de Directie Gent vielen, waren toen al (bijna) afgewerkt. Zo bezocht Willem I, samen met kolonel Hennequin, op 27 juni 1823 het al ver afgewerkte Kezelfort in Oudenaarde om er een mooie steen te metselen ‘in den toren’. Ook Nieuwpoort, Ieper, Menen, Ath, Dendermonde, Charleroi, Namen, Hoei en Luik lagen op schema. De meeste van die forten moesten wel niet van nul worden opgebouwd. Het ging eerder om het vernieuwen/herstellen van bestaande uit de tijd van de eerste en tweede barrière en van een bescheidener omvang. Gent van zijn kant was een heel nieuw en modern fort, ook nog eens het grootste van de hele Wellingtonbarrière.

Na de zomer van 1826 geraakte het metselwerk aan, onder andere, de kazematten grotendeels klaar. Maar tijdens de strenge winter 1826-1827, met veel sneeuw, kreeg het werk te kampen met waterinsijpeling. Het boren van tientallen afvoerbuizen en het aanbrengen van afvoergoten om het water naar buiten te leiden, kostte veel extra werk en tijd. Daarna ontstond er discussie over noodzakelijke afwijkingen van het oorspronkelijke plan. Pas nadat die was afgerond en de wijzigingen door de militaire overheid waren goedgekeurd, konden de werken in de lente van 1828 worden hervat. Op 18 augustus 1830 werden de kanonnen uit het Spaans Kasteel naar de bijna afgewerkte citadel overgebracht. Die was aan het oog van de burgers onttrokken door een parallel met de Leie lopende hoge muur, die van schietgaten was voorzien.

Uiteindelijk werd er in Gent, ondanks tegenslagen, degelijk werk afgeleverd (afb. 3). Niet verwonderlijk. De toezichthoudende Derde Directie was er

gevestigd en de ontwerper zelf bleef tot 1830 ter plaatse om de werken aan ‘zijn’ citadel te leiden.

Afb. 3. Gevelopstand binnenzijde van een lange zijde (courtine) tussen twee bastions (boven) en twee doorsneden waarin de imposante ondergrondse - en half ondergrondse constructie van de 'keel' van een bastion goed te zien zijn. Oorspronkelijk in: Gey van Pittius (1843). Overgenomen uit Coene & De Raedt (2011).

Het einde van de citadel

Toen in september 1830 in Brussel hevige onlusten uitbraken die tot de Belgische onafhankelijkheid zouden leiden, was de citadel nog altijd niet afgewerkt. Loopbruggen, buitenpoorten en bijgebouwen ontbraken nog, of waren nog niet volledig klaar. De werken vielen helemaal stil nadat het Voorlopig Bewind op 4 oktober de Belgische onafhankelijkheid had uitgeroepen. De citadel kwam zonder slag of stoot in handen van Belgische soldaten en op 19

Afb. 4. De bewaarde hoofdtoegangspoort tot de citadel aan de noordzijde uit 1826. Het opschrift luidt: 'Nemo me impune lacesset' en daaronder: 'Anno XI post proelium ad Waterloo exstructa' (Niemand zal mij ongestraft aanvallen. Elf jaar na de slag bij Waterloo opgetrokken.). Vóór de poort en op de binnenplaats: enkele soldaten van het Gentse garnizoen. Links en rechts op de voorgrond: enkele jonge burgers (vroege prentbriefkaart uit de collectie van Philippe Bockstael).

oktober mochten de Hollanders onder begeleiding van de Gentse burgerwacht Gent verlaten. Nadat de rust was weergekeerd, geraakte het fort onder het neutrale België tegen het voorjaar van 1832 toch nog afgewerkt. Het deed geen dienst als onderdeel van het Belgisch verdedigingssysteem – nu gebaseerd op de forten van Luik en Antwerpen! – maar als infanterie- en artilleriekazerne voor het Gentse garnizoen.

Voor na de afschaffing van de octrooirechten in 1860 begon het stadsbestuur het fort als hinderlijk te ervaren. In 1871 kocht de stad Gent de citadel van de Belgische staat en onder burgemeester Charles de Kerchove (1858-1881) werden ook de terreinen rond de militaire vesting verworven om er een park aan te leggen. In dat jaar begon men met de afbraak van het grootste en duurste fort van de Wellingtonbarrière, dat militair al was achterhaald nog vóór het werd gebouwd. De Hollandse Citadel werd amper drie decennia in dienst gehouden als versterking.

Afb. 5. Buitenzicht (1913, aan het begin van de afbraak) op een klein deel van de soldatenverblijven, oorspronkelijk aangelegd rondom een groot binnenplein (Foto Van Wesemael, overgenomen uit 'Toerisme in Oost-Vlaanderen', 1964 nr. 3).

Afb. 6. Dezelfde soldatenverblijven van afb. 4, nu van binnenuit gezien. Tussendeuren verbonden de verschillende kamers. Alles wat bovengronds nog restte, werd afgebroken naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling te Gent in 1913. Op de vroegere grote binnenplaats van de citadel bouwde architect Oscar van de Voorde het 'Feest- en Floraliënpaleis' (Herkomst: zie afb. 7).

In die tijd was het Spaans Kasteel, dat zowat drie eeuwen dienstdeed, in plaats van de enkele tientallen jaren voor het Hollandse fort, al helemaal uit de publieke ruimte verdwenen. De volledige afbraak van de citadel zou aanslepen tot aan de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913. De gerestaureerde toegangspoort met klassiek fronton uit 1826 is het meest zichtbare en best herkenbare onderdeel dat bovengronds nog herinnert aan het reusachtige fort (afb. 4).

Doordat de citadel vanaf 1870 alweer werd afgebroken, in de tijd dat de fotografie opkwam, zijn er maar weinig foto's van bewaard gebleven (afb. 5 tot 8). Maar zelfs met deze foto's en een litho met doorsneden en het uitzicht van de binnenfaçade (zie afb. 3), gecombineerd met het grondplan te zien op afb. 1, is het moeilijk zich een werkelijk goed beeld te vormen van het uitzicht van de vesting. Daarom geven we hier ter afsluiting een primitief schetsje weer van een nooit gerealiseerd project uit 1907 dat behoud en bescherming van de oude Hollandse citadel beoogde (afb. 9). Deze getekende Google Earth avant la lettre geeft een uitstekend idee van haar reusachtige omvang.

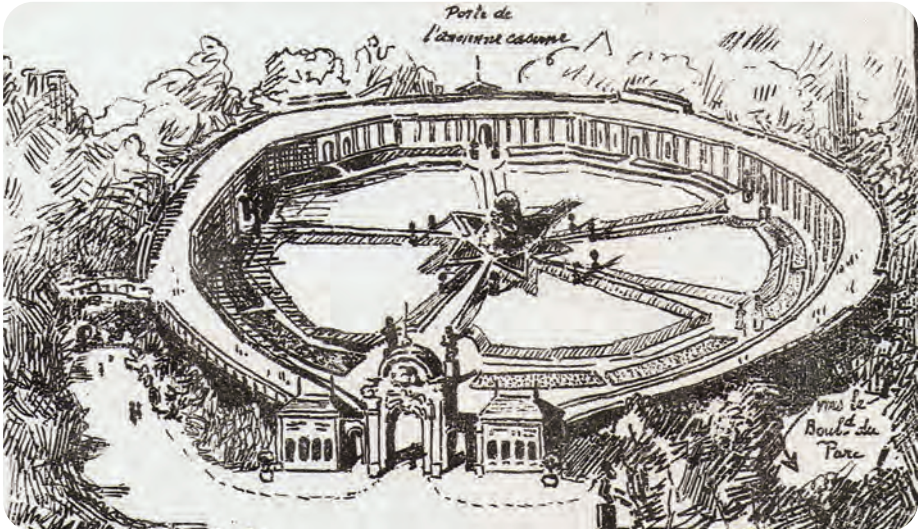
Met dank aan Philip Bockstael, André Coene en Luc Devriese

Afb. 7. 'Patatten jassen' door piotten van het Eerste Linieregiment (ongedateerde prentbriefkaart collectie Ph. Bockstael).

Afb. 8. Klaar voor de tweede schaft van het garnizoen. Nog even poseren voor de foto aan de gevel van de 'Cuisine de la Troupe' (ongedateerde prentbriefkaart collectie Bockstael).

Afb. 9. Primitief schetsje door de ons onbekende J.H.H. (1907) van een project ter conservering van een groot gedeelte van de citadel in zijn origineel uitzicht. Dit geeft een goed idee van hoe het er daar werkelijk uitzag. Vooral het enorme binnenplein valt op. Het centrale monument en de triomfpoort onderaan moet je natuurlijk wegdenken. Bovenaan: de nog bestaande oorspronkelijke toegangspoort uit de kazernetijd (zie afb. 5), hier aangeduid als Porte de l'ancienne caserne.

Geraadpleegd

Archief

Gent - Rijksarchief: Hollands Fonds, Deel 1 (1814-1830). Nr. 1162: dossier inzake het K.B. van 04.10.1821 over het versterken van Dendermonde, Gent en Oudenaarde; Nr. 1165, dozen 695/4 en 885/20: stukken betreffende de onteigening van gronden in het kader van de Citadel van Gent (1822-1824). Deze dozen bevatten ook gegevens over de vestingen in Antwerpen, Dendermonde en Oudenaarde.

Documentatie

Sint-Amandsberg. Documentatiecentrum Streekgeschiedenis M. Gysseling (DSMG):

Collectie Vliegende Bladen Gent, Reeks 'Straten'; De Citadel van Gent/Citadelpark, met krantenknipsels, oudere en meer recente artikelen, o.a. over 'Gent als militair bolwerk', gedetailleerd grondplan citadel (A3-formaat) en oude(re) afbeeldingen van de afbraakwerken en de aanleg van het park.

Literatuur

Antheunis, G. (2008), Charles de Kerchovelaan, Citadelpark, in: *Stadsarcheologie*, II, 2, p. 18-23.

Antrop, D. e.a. (red.) (2005), *Gent. Van Toen en Nu*, Zwolle, vooral p. 481-484.

Audoren, F. (red.) (2018), *Het Spaans Kasteel te Gent. Van dwangburch tot woonwijk*, Gent (een uitgave van vzw Buren van de Abdij).

Coene, A. en De Raedt, M. (2011), *Kaarten van Gent. Plannen van Gent. 1534-2011*, Gent-Heule.

Decavele, J. en Balthazar, H. (2011), *Het geheugen van Nederland in Gent*, Gent, p. 48.

De Graaf, B. (2018), Tegen de terreur. Hoe Europa veilig werd na Napoleon, Amsterdam (Prometheus). Belangrijkste werk voor de internationale achtergrond; met uitvoerige bibliografie.

De Keukeleire, E. (2004), De Gentse citadel, in: *Archieflink*, jg. 5, nr. 1, p. 4-6.

Devriese, L. (2008), *Een hoogst zonderling studiebezoek. Keizer Jozef II te Gent (15-17 juni 1781)*, in: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 38, 5, p. 303-310.

De Vuyst, W. en De Waele, M. (2015), *Het verloren Koninkrijk. Willem I en België* (een uitgave van OKV), Gent.

- Evrard, A.K. (2018), *Willem I: een Gentse visie*. Uitgave van Comité 1815-2015: Willem, Bedankt, Gent.
- Falter, R. (2012), België. *Een geschiedenis zonder land*, Antwerpen.
- Geschiedenis Citadelpark. 100 jaar Gentse Groendienst* (1985), Gent.
- Gey van Pittius, C.F. (1843). *Description de la Nouvelle Citadelle de Gand*. Broese et Co, Breda. p. 3 en 11.
- Gils, R. (2009), *De versterkingen van de Wellingtonbarrière in Oost-Vlaanderen: de vesting Dendermonde, de Gentse citadel en de vesting Oudenaarde*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen.
- J.H.H. (1907). Pour la conservation de l'Ancienne caserne du parc à Gand. In: *La Tribune artistique*, nr. juli-augustus, ill. bij p. 121-126.
- Koch, J. (2013), *Koning Willem I 1772-1843*, Amsterdam (Boom).
- Laleman, M.C. (dir.) en Dupont, G. en Steurbaut, P. (red.) (2015), *Kleurrijk. Wynantz en Gent omstreeks 1820*, Gent (vooral p. 62-65).
- Maddens, N. (1990), *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt (Lannoo).
- Pirenne, H. (1934), *Geschiedenis van België van het begin tot heden. Deel 3: Van het einde van het Spaans regime tot aan de Belgische Omwenteling* (uit het Frans vertaald), Brussel, La Renaissance du Livre.
- Tamse, C.A. en Witte E. (red.) (1992), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk*, Brussel (VUB).
- Thiery, M. (1947), *Bij de 150e verjaring van de Plantentuin*, Gent.
- Van Aerde, R. (1987), Geschiedenis der Gentse kazernen. De Citadelkazerne aan de Heuvelpoort, in: *Ghendtsche Tydinghen*, vol. 16, nr. 3, p. 128-143.

Maak reclame voor GT!

*Ghendtsche Tydinghen is veel te weinig bekend.
Zelfs mensen die zich bijzonder interesseren aan onze stad weten dikwijls niet dat dit tijdschrift bestaat...
En nochtans: voor wie een woordje wil meepraten over de Gentse geschiedenis is GT een absolute must.*

Mond tot mond reclame is de beste publiciteit!

DRAMATISCHE GEBEURTENISSEN OP 'T SELESKEST EN DE MUIDE TIJDENS DE DUITSE BEZETTING EN DE BEVRIJDING (1941-1944)

Jozef Clauwaert†

Deze korte tekst bevat een bewerkt verslag van wat de toen piepjonge auteur zag en hoorde in zijn buurt rond de Sint-Salvatorstraat bij de bevrijding van Gent in september 1944. Het gebied rond de oude haven had zwaar te lijden van bombardementen en beschietingen. Enkele mensen overleefden de concentratiekampen niet. Een indrukwekkend wandmonument aan het einde van de Sint-Salvatorstraat toont in verhouding veel meer namen van burgerslachtoffers – precies 100 - dan gelijkaardige gedenktekens in andere wijken (red.).

Afb. 1. Verwoeste huizen in de Sint-Salvatorstraat (Foto 1944 in De Zwarte Doos, collectie MCMS nr. 2184). Uiterst links zie je groente in bakken op de stoep voor een half vernield huis. Ondanks alles ging het leven door... voor de overlevenden.

In 1941 beleefden de Duitse 'Feldgrauen' nog volop hun overwinningsroes. Rechtover de ingang van de Katholieke Kring aan de Sint-Salvatorstraat was de gekende patisserie Impens gevestigd, in de volksbuurt bekend als Bij Dikke Mie, naar de bijnaam van de zwaarlijvige bakkerin. Op een nacht deed het nieuws de ronde dat de patisserie het bezoek had ontvangen van de Duitse politie. Bij de huiszoeking vond men een geladen revolver in het dakgebinte. De bekende ondervragingstechnieken van de Gestapo gaven als resultaat dat Impens doorsloeg. Zijn medeplichtige weerstanders uit Wondelgem en Evergem werden aangehouden. Op aanplakbrieven werd de bevolking medegedeeld dat de aangehouden mannen werden gefusilleerd.

Afb. 2. Het volledige monument aan het einde van de Sint-Salvatorstraat. De in 1945 toegevoegde zijpanelen zijn herkenbaar aan het 'dakje', dat aan beide zijden niet doorloopt. Daarop 80 namen van burgerlijke oorlogsslachtoffers, 10 van opgeëiste werkers, 2 van weerstanders en 8 van politieke gevangenen, waaronder bakker Jozef Impens. Alles samen 100 burgers uit de toenmalige achtste wijk, die stierven als gevolg van de oorlog.

Op het einde van de Sint-Salvatorstraat woonde de bekende chirurg Dr. Schotte, verbonden aan het ziekenhuis De Briel, nu onderdeel van AZ Sint-Lucas. Eind jaren 1943-1944 werd de arts Schotte van zijn bed gehaald. De ondervraging deed hem de das om en hij werd aangehouden en overgebracht

naar strafkamp Buchenwald. Schotte werd in 1945 bevrijd door de Amerikanen, en na een herstelperiode naar huis overgebracht. Hij werd door de buurt enthousiast begroet en gevierd.

Een tweetal dagen voor de bevrijding zagen we een jonge Duitse soldaat voortbijtrekken richting Sleepstraat en het Sluizeken. Achteraf vernamen wij, dat hij werd neergeschoten voor het Oudburg door een groep weerstanders. Een bekende VNVer (lid van de grootste met de Duitsers collaborerende vereniging van Vlaamse nationalistes) trok voorbij de lange blinde muur van de fabriek Carels aan de Sint-Salvatorstraat. Hij had een schamele valies bij, en spoodde zich om de laatste vrachtwagen te halen, die enkele overgebleven aanhangers naar Duitsland vervoerde.

Afb.3. Foto (2020) van het centrale bronsgedeelte van het wandmonument voor de slachtoffers uit de buurt (achtste wijk). Het laagrelief met jaartal 1921 werd ontworpen door Bentos (Achiël De Martelaere) en uitgevoerd door Henri De Budt. Het vertoont opvallende gelijkenissen met het monument voor de in W.O.I gestorven opgeëiste burgers aan de nabije Blaisantvest (GT. 2011, nr. 2), eveneens van Bentos: geen ophemeling van de heldendood voor het vaderland, maar schrijnend leed.

Bij de bevrijding had ook de Voormuide zwaar te lijden. De buurt leefde praktisch continu in de kelders. De Duitsers hadden een spoorwegkanon in stelling gebracht gericht op de Muide, Meulestede en een deel van St Amandsberg. Dat geschut richtte op diverse plaatsen in het noordoosten van Gent zware verwoestingen aan, onder andere in de Sint-Salvatorstraat, toen Heilig Kerststraat genoemd (afb. 1). De familie Clauwaert, die daar woonde, moest vluchten tot voorbij het stadscentrum. Vandaar uit zagen ze het bombardement op Wondelgem. Twee R.A.F.-vliegtuigen doken om de beurt om hun bommenlading af te werpen. Jaren nadien vernamen ze dat de Duitse spoorartillerie het doel was. Ze werd door de Britse luchtmacht het zwijgen opgelegd.

De ijzeren spoorwegbrug aan de Wiedauwkaai over het water van de Voorhaven was opengedraaid. Een moedige schippersknecht legde op een nacht zwemmend een ijzeren kabel onderaan de brug. Daarmee kon hij, samen met een vriend, de brug toedraaien. De pantservoertuigen van het Engels leger staken daarop het water over en begonnen aan de verdrijving van de bezetters uit de fabriek Vynckier en andere industriegebouwen.

Bij de bevrijding vielen ook in de buurt burgerslachtoffers. Daniël Van de Voorde besloot een kijkje te gaan nemen op zijn zolder. Hij hief heel voorzichtig het zoldervenstertje open en werd terstond neergebliksemd door een scherpschutter vanuit een fabriek. Jef D'hondt werd tijdens de beschieting op slag weduwnaar. Zijn vrouw Anna Debruyn en zijn oudste dochter Josephine bleven dood achter.

Noot

Jozef Clauwaert (1928-2020) groeide op in de Sint-Salvatorstraat, waar zijn ouders een slagerij hadden. Hij was jarenlang een zeer actief bestuurslid van Ghendtsche Tydinghen. Op aansporen van zijn kinderen schreef hij op hoge leeftijd zijn herinneringen neer aan de laatste dagen van de bezetting, gevolgd door de bevrijding. Het originele handschrift, ons bezorgd door de familie, via Bert Vervaeke, voorzitter van het Documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg, wordt bewaard in de collectie Vliegende Bladen – Gent, reeks Oorlog. Deze tekst is een bewerking van het handschrift.

Het is niet altijd duidelijk of Jozef sommige passages omtrent gebeurtenissen, waarvan hij onmogelijk getuige kon zijn, maar misschien over hoorde, niet ontleende aan bestaande publicaties. Het dicht draaien van de Voorhavenbrug, bijvoorbeeld. Dat staat beschreven door J.P. Marchal in *La Libération de Gand en Gent* september 1944: *De bevrijding van Gent* (Verbeke, 1983 en 1992).

Daarin de naam van de moedige ‘kabellegger’ aan de Voorhaven, Joseph Biebuyck, maar niet het toch wel belangrijke detail dat hij een schippersknecht was.

Het gevreesde Duitse spoorgeslacht bestond uit zware kanonnen opgesteld op treinstellen. Deze konden naar willekeur verplaatst worden en op onverwachte momenten beginnen vuren. Het militair nut van dergelijk geschut, dat onder andere tegen Gent gericht werd, was vrijwel nihil, het terreureffect onder de burgerbevolking des te groter.

Aan het gedenkteken, in 1921 aangebracht aan de Sint-Salvatorstraat bijna rechtover de Hugo van der Goesstraat (Afb. 2 en 3), werden na W.O. II een ongewoon groot aantal namen – precies honderd – toegevoegd van burgers uit de buurt, toen de achtste wijk genoemd: Seleskest en omgeving tussen Tolhuislaan en de Koopvaardij- en Afrikalaan. Ze staan gekapt op twee hardstenen zijpanelen. Vermoedelijk stierven de meesten van hen in 1944 bij de in de tekst beschreven beschietingen.

Over de triomfantelijke terugkeer van Dr. Schotte verscheen een artikel met mooie foto in Het Nieuwsblad, 5 sept. 2019. Is te vinden op het internet. Hij publiceerde zijn eigen relaas van de verschrikkingen die hij te verduren kreeg, in 1961 in een tijdschrift van en voor de toen nog merendeels Franstalige artsen: Les Cahiers de la Biloque.

HET WIT PAARD, CAFÉ CHANTANT IN DE KAMMERSTRAAT

Franklin Tombeur

Een woordje uitleg en een mea culpa van de redactie. In het vorige GT nummer (2020 nr. 6) verschenen twee artikeltjes over café 't Wit Paard in de Kammerstraat. Een was van Rudy Suwijns over (vooral) de programmatie en de sfeer als café chantant, eerst op de Vrijdagmarkt, later in de Kammerstraat. In het andere beschreef Franklin Tombeur zijn jeugdherinneringen over het latere functioneren van het café als onderkomen voor een judo- en een biljartclub, met daarbij nog de kelder als bewaarplaats voor marktmateriaal. Maar... dat tweede was eigenlijk het vervolg op een jammerlijk uit de boot gevallen eerste deeltje waarin buurjongen Franklin de gang van zaken en de sfeer in het café-chantant oprise. De teksten van Suwijns en Tombeur vullen elkaar aan.

Haast onbegrijpelijk hoe dat kon gebeuren. Onze schuld, onze allergrootste schuld. We proberen het goed te maken door de weg geflopte tekst hieronder alsnog te publiceren. Hopelijk zal deze geaccidenteerde weergave geen geweld doen aan de feiten en ook het leesplezier niet al te zeer bederven, misschien zelfs versterken.

Eind van de jaren vijftig – 1958 de wereldexpo – woonde ik met mijn ouders in de Kammerstraat. Rechtover ons was er een café in een huis met een trapgevel (zie foto's in GT 2020 nr. 6, p. 387). Er naast een prachtig flink herenhuis. Dat was de woning van een dokter die er twee dienstmeiden en een knecht/chauffeur/tuinier op nahield. Dat café heette Het Wit Paard en was een echt café-chantant. Misschien wel het laatste van een generatie want wat daarna café-chantant werd genoemd, ik denk maar aan de Martiko in 't Steendam twintig jaar later: dat was iets voor hippies.

De gehele week was er in dat café niks te doen en er kwam nauwelijks een klant. De bazin liet geen licht branden en als er toch iemand zich binnen waagde, keek ze die buiten. Maar de zaterdagavond, dan was het vollen bak. Elke week was er dan wat te doen, een revue, een crochet-wedstrijd, dans en plezier. Het was vooral een ouder publiek, werkmensen zeg maar, maar toch

netjes. Gentenaars tot op het bot. De gelagzaal was rechthoekig met de smalste zijde naar de straatkant. Op het einde van de zaal had je de toog en een podium(ke) van vier op vier of zoiets. Daarop was er plaats voor een drummer (batterist) en een accordeonist. Voor het podium stond tegen de muur ook nog een zwarte buffetpiano op een klein verhoog. Die piano werd – niet elke zaterdag – bespeeld door een vrouw, bekend als d’Hollandse. De avond werd aangekondigd met een zwart bord waarop met wit krijt het programma stond geschreven. Dat bord stond dan als blikvanger buiten op straat.

Wie kwam daar allemaal optreden? Vaak waren dat mensen uit het koor van de ‘Gentschen opera’, de ‘Franschen theoater’ voor de Gentenaars. De koorleden van de opera hadden als korist(e) geen voltijdse betrekking en probeerden buiten een tweede job ook nog hier en daar iets bij te verdienen op een andere wijze. Dat waren meestal duo’s bestaande uit een vrouw en een man. Twee namen herinner ik mij nog, het Duo Novelty en, ik dacht ook, het Duo Gauthy. Maar er waren soms ook solisten. Af en toe mochten ook klanten al eens het podium op. Ik herinner mij een oud baasje die liedjes bracht over het Patershol – het echte dan – waar hij woonde!

Nadat de café chantant activiteit uit de Kammerstraat verdween, of misschien al vroeger, veranderde het opschrift in ‘Taverne royale’ (foto Zwarte Doos, Verzameling Stedelijke Commissie van Monumenten en Stedenschoon). De biljartclub en de ‘Salles pour sporters’ bleven wel fier hun aanwezigheid op het venster affirmeren. Wat MOPS zou moeten betekenen, is ons niet duidelijk.

Je moet je dat inbeelden. De zaal vol volk aan tafeltjes en op stoelen en op banken aan de kant tegen de muur: warm, sigarettenrook, de kledij van die tijd, Gentse klanken, ... Die duo's vulden het avondprogramma en brachten dan stukjes meestal uit een operette, een repertoire dat hen op het lijf was geschreven. Die Fledermaus, de Bedelstudent, de Vogelhandelaar, Die Csardasfürstin, de Lustige Weduwe ('t weeuwke' voor de kenners). Soms ook eens een aria uit Madame Butterfly. Dat een hoge noot al eens in het geroezemoes verloren ging of niet werd gehaald, was geen probleem. Ook niet onbelangrijk, er werd gezongen voor een micro: een model op een statief met een draad. En op applaus konden de zangers zeker rekenen!

Boven de artiesten waren er aan het plafond enkele 'spots' gemonteerd – helder wit licht maar afgedekt met groen of rood cellofaan – waarmee men van achter de toog de nodige effecten op het podium kon brengen. Het wisselen van de effecten gebeurde niet met een schuifknop maar met interrupteurs die je tot achteraan het café hoorde. Voor speciale uitvoeringen beschikte men over 'black-light'. Dat waren op de podiumvloer vastgemaakte TL-lampen. Die brachten pas het juiste effect als alle andere lampen gedoofd waren. Elk wit kledingstuk in de zaal werd dan groen-fluorescerend. Muisstil was het dan in de zaal.

De zangers/acteurs droegen ook de aangepaste kledij, pruiken en rekwisieten. Vermoedelijk meegebracht uit de kleedkamers van de opera. De twee muzikanten droegen gewone doordeweekse kleren. Zij speelden niet mee als er operette/opera werd gebracht. Daarvan had de pianiste het alleenrecht. Zij speelde de begeleiding zomaar van het blad af, wat toch een prestatie is.

Er was ook steeds een pauze en dan werd er een tombola gehouden. De prijzen werden aangekocht in een winkel die nog bestaat (Bazar Saint-Amand) op de Antwerpsesteenweg. Posturen, serviezen, pronkstukken, asbakken, dat soort goedkope plaasteren en glazen kitsch. Vooral Japanse posturen waren zeer gegeerd. Het aankopen en kiezen van de prijzen was een voorrecht van de cafébazin en soms mocht ik al eens mee naar 'haar' magazijn in Sint-Amandsberg. Met een taxi!

In de loop van de avond was er steeds het bezoek van een vrouw met een mand met zwart-gebakken erwten, krokamandels en andere niet kapot te bijten gerief. De erwten werden uit een mand in een papieren tipzakje geschept en bestrooid met zout. Enkel het zout smaakte je. Ook heel bijzonder was dat er in de loop van de avond ook een man kwam binnengelopen, bezweet tot en met, en met een collectebus in zijn hand. Ik schat hem een jaar of vijftig. Hij droeg een soort short, een marcelleke en basketpantoffels. Ook in putje win-

ter was hij zo uitgerust. Mogelijks was dat een collectebus van het Rode Kruis, maar dat weet ik niet zeker meer. De bus was verzegeld met een hangslot. Die man kwam binnen gelopen en bleef ‘surplacen’, terwijl hij met zijn bus tussen de tafels en stoelen manoeuvreerde. Men zei dat hij niet mocht stilstaan, want dat hij anders het opgehaalde geld moest schenken aan de tafel waar hij stond. Of het waar is weet ik niet, maar in elk geval hij bleef maar dansen.

In die tijd – en volgens mij is het misschien nog in voege – was er voor het rondgaan met een collectebus een toelating nodig vanwege het stadsbestuur – lees de politie. Daar bestond een stedelijk politiereglement voor. De bussen moesten op het hoofdbureel van politie – toen nog op de Botermarkt – binnengebracht worden, waar ze verzegeld werden. Ik vermoed dat nadien de inhoud ook daar werd geregistreerd. Dat alles natuurlijk om te voorkomen dat je onder een vals voorwendsel voor jezelf zou gaan collecteren.

Soms was er een ‘thema-avond’, een woord dat men toen niet kende. Ik herinner mij goed de ‘Tyroleravonden’. De baas van het café en de beide muzikanten droegen een typische leder-Hose, witte kousen, wit hemd en een kartonnen hoedje, genre Robin Hood. Voor de accordeonist een hoogdag, want die tiroler muziek op een accordeon dat slaat aan natuurlijk. Van het publiek kon je moeilijk verwachten dat het in tiroler dracht kwam, maar daar had de uitbater iets op gevonden. Iedereen kreeg gratis een kartonnen hoedje met een elastiekje en een kartonnen pluimpje. Vermoedelijk gesponsord, een woord dat toen ook nog niet bestond. Er waren ook mini-bierpulletjes te krijgen of te kopen, van steen, ik schat een 5 cm hoog. Je kon ze op je kleren bevestigen. En verder kon je ook een houten wit paardje kopen. Die paardjes waren ietsje groter, en werden door mij met een figuurzaag dagen lang in triplex uitgezaagd. Daarna werden ze wit geschilderd, de hoeven en de oogjes zwart. Misschien heb ik er wel meer dan honderd uitgezaagd want het bleef niet bij die ene avond. En zo’n paardje dat paste toch bij het café...

Soms kwam de cafébaas Gust ook op het podium om een melodietje te blazen, want hij bespeelde de klarinet. Ze hadden daar ook twee katten en als Gustje speelde of oefende, moesten die weggestoken worden want ze sprongen, als gek geworden, de gordijnen in. De baas had ook de gewoonte om wat lollen te komen vertellen aan de microfoon. Die lollekes waren al honderd keer gebracht, maar hij kreeg er toch steeds applaus voor. Dankbaar publiek. Wat een tijden!

Dat was nog een echt café-chantant. Nu gaat men op café om zijn facebook te lezen.

DE GENTSE MONT BLANC, ALIAS BLAN- DIJNBERG

Joseph Vermeulen

*'Gent ligt in een vlakke streke'
leerde men ons steeds gewis;
Maar 'k geloof dat, wel bekeken,
Dat het heusch, toch anders is!*

*Als ge wandelt door ons straten
En g'eens nagaat, wel en goed,
Wat vermeld staat op die platen,
Zijn 't al 'bergen' die g'ontmoet.*

*Bergen hier en bergen ginder,
't Daalt en 't heuvelt t' allenkant,
Dat g'u wanen zoudt niet minder
Dan te zijn in ... Zwitserland!*

*Daar is dan , om hem eerst te noemen, -
Tout Seigneur soit tout honneur, -
De Blandijnberg, hoog van roeme!
'k Gun hem graag de primeur.*

*'t Was naar 't schijnt in vroeger jaren,
Eene 'blekker', blank en blak,
Die hier boven bosch en blaren
Zijnen witten kop uitstak.*

*Een 'Mont-Blanc' in ander woorden!
Heusch te Gent een evenknie
Bij ons grauwe Scheldeboorden
van dien reus van Chamonix!*

Fragment uit een in *Oostvlaamsche Zanten (1947)* gepubliceerd gedicht 'De Gentsche Bergen' van Joseph Vermeulen, dichter, plaatsnamenbedenker, politicus, folklorist, verzamelaar en feestenorganisator. Voor zijn doen was het werkje nog kort: 78 strofen van vier regels. Dit dichtstuk, hoe rijmelend en rammelend het ook moge wezen, is een krachttoer. In een hier weg gelaten gedeelte verwerkte Vermeulen alle Gentse 'berg' plaatsnamen. En dat waren en zijn er nog steeds heel wat. Alleen al op en rond de hierboven bezongen Gentse Mont Blanc heb je de Kantienberg, Sint-Kwintensberg, Hoveniersberg, Platteberg, Kattenberg en Parijsberg. En dan vergeten we nog de iets nederiger naam Heuvelstraat, nu Overpoortstraat. Allemaal namen voor hellingen die men vanuit diverse zijden moet beklimmen (?) om één en dezelfde hoogte te bereiken, zo'n 28m. boven de zeespiegel (Oostende TAW). Niet meer dan een molshoop, zouden de tsaloesen zeggen. Bedenk daarbij nog dat je rondom niet start van hoogte 0 TAW, maar van zo'n 6 à 8 m. En dan zwijgen we nog over de niet minder bergachtige vroegere buurgemeenten: Sint-Amandsberg, Destelbergen, Ledeberg.

Tussen haakjes: Oostendse of Oostende TAW is hydrografenjargon voor Tweede Algemene Waterpassing, gemeten in Oostende. Ooit was er een, nu verlaten, voorganger van dit meetpunt. Daarmee meet men het gemiddelde zeeniveau bij laagwater als nulpeil op een welbepaalde plaats in Oostende. Voor lezers die wel eens in Nederland vertoeven, is het nuttig om weten dat men daar werkt met het NAP (Normaal Amsterdams Peil) dat 2,33 meter hoger ligt dan Oostende TAW. Hiervoor neemt men zowel hoog- als laagwater peilen mee. Zorg er dus voor dat je niet verzuipt als je daar de Belgische meting zou gebruiken. Het NAP is ook van toepassing in Duitsland, Luxemburg en enkele Scandinavische landen. Ook in Frankrijk past men een gemiddelde zeeniveau toe, maar dan gemeten in Marseille. Dat is 1,82 meter hoger dan TAW.

Keren we tot slot even terug naar ons dichtwerk. Of Vermeulen het wel juist voor had met zijn naamuitleg, is helemaal niet zeker. De terzake meest betrouwbare autoriteit, Maurits Gysseling, ziet Blandinium als afgeleid van de persoonsnaam Blandius (Gysseling, M., 1954, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen De Standaard, p. 16). Te oordelen naar zijn naam was dat een kale of blonde meneer, verder totaal onbekend. Geen kale berg... (GT red.).

Jozef Vermeulen (Moerbeke Waas, 1894 – Gent, 1956), bedenker van zovele welluidende Gentse straatnamen, sommige historisch, de meeste fantasievol. Overgenomen uit een korte biografie in *De Krook. Een leerrijk boek* (Snoeck en Stad Gent), hoofdstuk 'De bedenker van de Waalse Krook' door Devriese, L., Lachaert, P.J., 2018., p. 182 – 185.

Engels ‘gordijn van vuur’ op zee in 1940?

Andries Verspeeten geeft een duidelijk en nog steeds actueel antwoord op de vraag van Guy Beyaert in GT 2020/6 (p. 392) over zwaar verbrande Duitse soldaten die aan het begin van Wereldoorlog II via Gent gerepatriëerd werden, vermoedelijk als slachtoffers van een 'gordijn van vuur' tijdens een Duitse poging tot landing in Engeland. Dat de waarheid het eerste oorlogsslachtoffer is, is een gekende boutade. ‘Fake news’ is geen nieuw fenomeen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het doelbewust verspreiden van geruchten onderdeel van de psychologische oorlogsvoering.

Het idee dat Duitse soldaten zwaar verbrand raakten door een geheim Brits kustverdedigingswapen dat de zee in brand stak, was mee een gevolg van zo'n doelbewust verspreid, maar niet op waarheid gebaseerd gerucht. Terwijl het sterk verzwakte Britse leger in volle heropbouw was, bereidden de Duitse zee- en landmachtstroepen zich voor op een landingspoging. Die zogenaamde Operatie Seelöwe werd echter nooit uitgevoerd, omdat een strategische basisvoorwaarde voor de Wehrmacht niet werd vervuld: tijdens de Slag om Engeland slaagde de Luftwaffe er niet in de R.A.F. (Royal Air Force) te vernietigen en zo het luchtoverwicht te bekomen. Om het Britse moreel tijdens dit 'darkest hour' hoog te houden en het Duitse moreel te ondermijnen, zetten de Britten een fluistercampagne op. De gefabriceerde geruchten werden 'sibs' genoemd, naar het Latijn ‘sibilare’ (fluiten). Eén zo'n gerucht, waarvan de impact alle verwachtingen overtrof, en blijkbaar nog steeds doorleeft, betrof een geheim Brits wapen: de zee zou middels speciale vliegtuigbommen in brand gezet worden.

Zoals veel geruchten vond het zijn oorsprong deels in de realiteit: op sommige kuststroken zetten de Britten vanop afstand bediende vlammenwerpers in, maar een wapen dat delen van de zee zelf in brand kon zetten, hadden ze niet. Er vonden trouwens geen landingspogingen plaats. Het thema van het geheime brandwapen werd breed uitgesmeerd, in radio-uitzendingen en op pamfletten gericht op Duitsland. Zowel de Britse bevolking, als de Duitse inlichtingendiensten en troepen geloofden het verhaal. Een aantal toevalstreffers droegen bij tot de impact: een Brits bombardement met brandbommen op de Duitse invasievloot nabij Calais, met daarin een groot aantal binnenschepen uit Duitsland en de bezette gebieden, trof een bataljon dat in een landingsoe-

fening betrokken was. De verbrande slachtoffers werden naar ziekenhuizen in het binnenland gebracht voor gespecialiseerde verzorging, wat zo het gerucht versterkte. Ook een desastreuus afgelopen Duitse testvaart van met brandwerend asbest beklede vaartuigen doorheen een brandende petroleumlaag, droeg daar toe bij. Een zeer interessante bron hierover is het (Engelstalige) artikel van Lee Richards op de website Psywar.org: <https://www.psywar.org/sibs.php>

Comité Willem bedankt

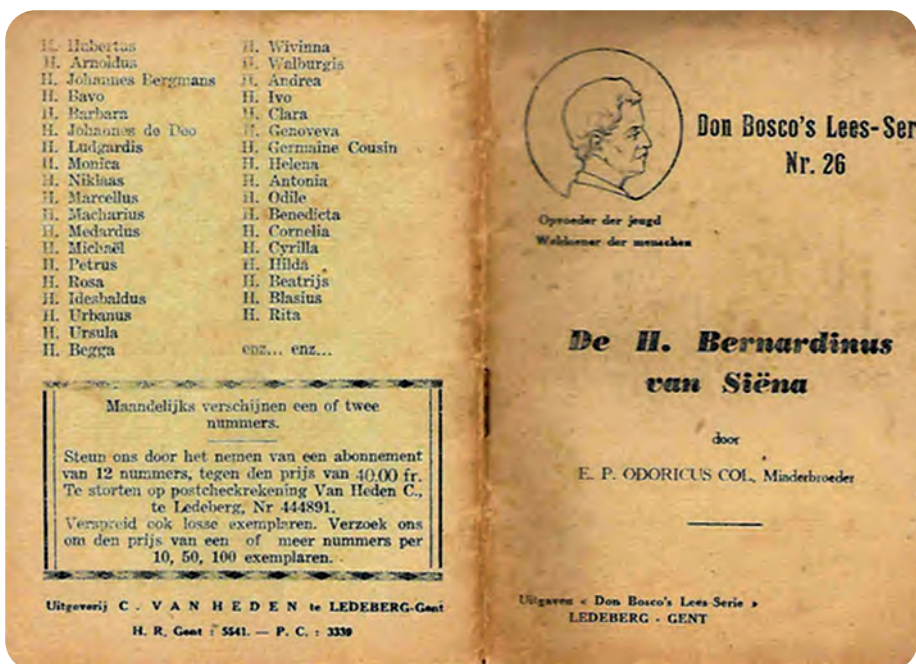

De onvermoeibare en immer alerte Alexander Evrard, stuwende kracht achter ‘Willem bedankt’, meldt dat dit comité heel voorzichtig omsprong met de geschonken gelden. Zo zuinig dat er, na het oprichten van het bronzen standbeeld aan de Bisdomkaai, nog een overschot was. Dit werd dan gebruikt om van een bewaard gebleven gipsen borstbeeld van de vorst een bronzen afgietsel te laten maken door de Kunstbronsgieterij de Groeve (Merelbeke). Dit wordt door het comité geschonken aan de Gentse universiteit, die alles aan Willem te danken heeft, en die het een waardige plaats in het Rectoraat zal geven. Het originele borstbeeld van Willem werd nog tijdens zijn leven in 1828 gemaakt door Phil. Parmentier en had een onderkomen gevonden in het Pand-complex in Onderbergen.

Gent wil inderdaad niet voor een ondankbare stad doorgaan. Het lijstje herinneringen aan haar grote historische weldoener en mecenas omvat: (1) de Aula in de Voldersstraat, met het Latijnse opschrift dat herinnert aan de bouwopdracht door Willem I; (2) de door VTB geschonken herinnering op de Peristiliumwand van datzelfde gebouw, waar nu ook een plastische herinnering vanwege de Orde van den Prince gekomen is; (3) de historische poort, overblijfsel van de Hollandse citadel in het stadspark; (4) de straatnaam Willem I kaai aan de Baudelosluis; (5) de Koning Willebrug aan de Keizerpoort; (6) het recent geplaatste standbeeld aan de Reep en (7) nu ook het bronzen borstbeeld voor de universiteit. Het gipsen exemplaar blijft eveneens bewaard.

Uitgeverij Van Heden, Ledeberg

Jackie Martens (jackie.martens@skynet.be), Stichting Erfgoed Eisden, is op zoek naar de uitgeverij Van Heden uit Ledeberg, die vanaf de jaren 1940 de boekjes *Don Bosco's Lees-Serie* uitgaf (afb. 2). Zou deze uitgeverij nog bestaan, eventueel na overname onder een andere naam?

Gentse voetbalclubs

Claude Schepens (claude.schepens@skynet.be) zoekt de kleuren van alle voetbalclubs met de naam Ganda en aanverwanten: Football Club Ganda, Football Club Ganda Sparta, Thor Ganda Sparta en Gent Footballclub Sparta, Gent Football Athletic Club Standard Gent, en tenslotte Whitestar Sporting Club Gent.

Gentse gedenkplaat

Veronique Danneels (vedan1@hotmail.com) kocht op een veiling de in afb. 3 getoonde Gentse gedenkplaat (21 op 26 cm). Via facebook vernam ze dat dit een werkje is van de firma Mauquoy, producent van stempels, medailles, pins, gedenkplaten, naamplaatjes, badges en eretekens. Kan iemand haar melden ter welker gelegenheid dit gemaakt of verkocht werd?

Ghendtsche Tydinghen is een uitgave van **Heemkundige en Historische Kring Gent vzw** met de steun van de Stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen.

Zetel: Convent Engelbertus - Groot Begijnhof, nr. 46, 9040 Gent (Sint-Amansberg).

Bibliotheek en documentatie: in het DSMG, Groot Begijnhof, nr. 46, Sint-Amansberg: elke zondag van 10 tot 12 uur (behalve op feestdagen). Gesloten in juli en augustus.

Lidgeld: Gewone leden: 20 euro
Steunende leden: 30 euro
Beschermleden: vanaf 35 euro
Te factureren leden: 30 euro
Buitenlandse leden: 35 euro - BIC: BPOTBEB 1
Postrekening: IBAN: BE73 0001 0504 7360,
van HHKG te 9040 Gent.

Administratie &
Ruildienst:

Nieuwe leden, opzegging, adreswijziging en bij het niet ontvangen van het tijdschrift: HHKG vzw, Begijnhof 46, 9040 Sint-Amansberg
e-mailadres: g.t@telenet.be.

Redactieadres: Clarissenstraat 14, 9000 Gent, tel. 09 329 71 45
Auteurs worden verzocht kopij digitaal aan te leveren op: g.t@telenet.be.

Website: www.ghendtschetydinghen.be – ojs.ugent.be (digitale toegang) - scholar.google.com (digitaal zoeken).

Druk: NV Drukkerij Verbeke, Lijnmolenstraat 34-36,
9040 Gent,
tel. 09 228 10 33 - e-mail: drukkerij.verbeke@skynet.be

V.U.: HHKG, Begijnhof 46, 9040 Sint-Amansberg.
Frank Gelaude (voorzitter).

ISSN 1783-9033

